

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ექვთიმე თაყაიშვილის სახელობის საქართველოს
საისტორიო საზოგადოება – აფხაზეთის ორგანიზაცია

საისტორიო ძიებანი, XIII, 2020-2021

ბეჟან ხორავა

რუსეთის იმპერიის კოლონიური ხელისუფლების ბანდოკიციება აფხაზეთში ყირიმის ომის შემდეგ (1856-1862 წწ.)

XIX საუკუნის 50-იანი წლების მეორე ნახევარში რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების მთავარი საზრუნავი კავკასიის ომში სწრაფი გამარჯვების მოპოვება იყო. გამარჯვება რუსეთს სჭირდებოდა ყირიმის ომში (1853-1856) დამარცხებით ევროპის თვალში შერყეული ავტორიტეტის აღსადგენად, და მეორე, ომი უზარმაზარ სახსრებს ნთქავდა, რასაც იმპერია ვერ უძლებდა.

ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ, როდესაც თურქთა საოკუპაციო ძალებმა 1856 წლის გაზაფხულზე აფხაზეთი დატოვეს, რუსეთის ჯარის ნაწილები აფხაზეთის სანაპირო ზოლისა და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს დაკავებას შეუდგნენ. 10 ივლისს რუსეთის ჯარის ნაწილებმა აფხაზეთის მთავრის *მიხეილ შარვაშიძის* (1823-1864) მეთაურობით სოხუმი დაიკავეს.¹ რამდენიმე დღეში კი, იმპერატორის 1856 წლის 22 ივლისის ბრძანებულებით, გენერალ-ადიუტანტი, ინფანტერიის გენერალი *ნიკოლაი შურავიოვი* კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლისა და კავკასიის მეფისნაცვლის თანამდებობიდან გათავისუფლდა და სახელმწიფო საბჭოს წევრად დაინიშნა. კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლისა და კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობის შემსრულებლად გენერალ-ადიუტანტი, გენერალ-ლეიტენანტი *ალექსანდრ ბარიატინსკი* დაინიშნა.²

¹ *Акты, собранные Кавказскою археографической комиссиею*. Издан под редакцией председателя комиссии **Дм. Кобякова**, т. XI. Тифлис, Издательство *Типография Главного Управления Наместника Кавказского*, 1888, #45, გვ. 55.

² *Кавказ* (გაზეთი), #61, 1856, 6 ავგუსტი; **А. Л. Зиссерман**. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. 1815-1879, т. II. Москва, *Университетская типография*. 1890, გვ. 36.

საქართველოში, ალექსანდრ ბარიატინსკის კარგად იცნობდნენ. 1853-1855 წლებში ის კავკასიის კორპუსის შტაბის უფროსი იყო და 1855 წელს ნიკოლაი მურავიოვთან უთანხმოების გამო დატოვა კავკასია. ამიტომ ქართველი საზოგადოებრიობის ერთი ნაწილი, სამხედრო და სამოქალაქო ჩინოსნები, ალ. ბარიატინსკის დანიშვნას აღფრთოვანებით შეხვდა. გრიგოლ ორბელიანი დაღესტნიდან გამოგზავნილ ერთ კერძო წერილში აღტაცებით წერდა: „*მოდის თქვენკენ... კნიაზი ბარიატინსკი, კაცი ღვთისაგან დალოცვილი, სრული ყოვლის ფრით: გულით, გონებით, კეთილ განზრახველობით. მოდის დიდი სიყუარულით, დიდის სურვილით საქართველოს გაბედნიერებისათვის... ხელმწიფესა და თვით ღმერთსა ჰყუარებია საქართველო, რომ ეს კაცი გამოგზავნეს აქ*“.¹ აფხაზეთის მთავარი მიხეილ შარვაშიძე 1856 წ. 1 აგვისტოს ტფილისიდან გაგზავნილ წერილში ალექსანდრე ბარიატინსკის წერდა, რომ მისი დანიშვნით, ის და მთელი ქალაქი გახარებული იყო.²

სანამ ნიკოლაი მურავიოვი კავკასიას დატოვებდა, 1856 წ. აგვისტოში, რუსეთის ჯარის ნაწილებმა მისი მეთაურობით ანაპა აიღეს.³ იმპერიის ხელისუფლება ცდილობდა არა მარტო აფხაზეთში, არამედ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე, დაკარგული პოზიციები აღედგინა. იმავე ხანებში, იმპერატორ ალექსანდრე II-ის (1855-1881) კორონაციაზე, მოსკოვში, მიხეილ შარვაშიძეც ჩავიდა. აქვე იყო ალექსანდრ ბარიატინსკი. კორონაციის დღეს, 26 აგვისტოს, იმპერატორმა ალექსანდრ ბარიატინსკის ინფანტერიის გენერლის წოდება უბოძა და კავკასიის კორპუსის მთავარსარდლად და კავკასის მეფისნაცვლად დანიშნა.⁴

3 ნოემბერს ალექსანდრ ბარიატინსკი თბილისში ჩამოვიდა.⁵ მის

¹ XIX-XX საუკუნეების ქართველ მწერალთა ეპისტოლური მემკვიდრეობა, ტ. VI. გრიგოლ ორბელიანი (ნაწილი V). ტომის რედაქტორები: *ქეთევან გიგაშვილი, მაია (მარიამ) ნინიძე*. თბილისი, გამომცემლობა „საარი“, 2015, გვ. 41.

² **А. Л. Зиссерман.** Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский..., გვ. 41.

³ **В. П. Щепетев.** Анапа. Историко-географический очерк. – *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК)*, вып. 44, Тифлис, 1915, გვ. 7.

⁴ *Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею.* т. XII. Тифлис, Типография Канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1904 (შემდგომ – АКАК, т. XII); Кавказский календарь на 1866 год, Тифлис, 1866, გვ. 34.

⁵ *Кавказ (გაზეთი)*, #87, 1856, 2 ноября.

ჩამოსვლას, ძმის, ლეონტი ნიკოლაისადმი გაგზავნილ 5 ნოემბრის წერილში ბარონი ალექსანდრე ნიკოლაი საინტერესოდ აღწერს. „გუშინწინ ბარიატინსკი ჩამოვიდა, Кавказ (გაზეთი), – წერდა ა. ნიკოლაი, – სამი დღის განმავლობაში მისი ჩამოსვლა დღე-დღეზე იღებოდა. დიდი ზეიმით მიიღეს. ამქრები თავიანთი ბაირაღებითა და ეროვნული ყიჟინით ქალაქგარეთ შეეგებნენ, ცხენზე ამხედრებული დიდებულები კი ქალაქიდან რამდენიმე ვერსზე დახვდნენ. ბავშვები, როგორც ყოველთვის, ხმაურითა და „ვამას“ ძახილით თავში მიუძღოდნენ ამაღას. ყველა ძალიან კმაყოფილი ჩანდა. როგორც პროგრამით იყო გათვალისწინებული, ის ჯერ ტაძარში შევიდა და ფიცი დადო... არც ამ ცერემონიაღს აკლდა საზეიმო იერი. იქიდან შინ წავიდა და სამხედრო და სამოქალაქო პირთა მიღება მოაწყო. გამოგიტყდები, მაინტერესებდა, როგორ დაიჭრდა თავს ამ პირველ შეხვედრაზე, სადაც ამდენი ნაცნობის წინაშე განსხვავებულ როლში გამოდიოდა. თავი კარგად გართვა. არც უხერხულობა ეძინოდა, არც ექდამდლობა და ფამილარობა; ყველას ერთნაირად ექცეოდა. მიღების შემდეგ საზეიმო სადილი გაიმართა“.¹ ალექსანდრე ნიკოლაის ცნობით, ალექსანდრე ბარიატინსკი „ძველებურად გულითადი და მეგობრული იყო“.² თბილისში ბარიატინსკის ჩამოსვლის მეორე დღეს, 4 ნოემბერს, აღლუმი გაიმართა, რომელიც სამწუხარო ფაქტით დაიწყო: „როცა ბარიატინსკი ჰარადს მიუძღოდა, – წერს ალექსანდრე ნიკოლაი, – ცხენიდან გადმოვარდა, ცხენი მუსიკის ხმამ დააფრთხო, განზე გახტა, ყალყზე შეღგა და მხედარი ჩამოაგდო. ცხენთან ჭიდილი რამდენიმე წამს გაგრძელდა და ბარიატინსკის ჩამოგდებით დამთავრდა. საბედნიეროდ, მსუბუქად დაეცა, უმალ წამოდგა, კვლავ ცხენს შემოახტა და გზა განაგრძო. შესანიშნავი ამინდები იყო და ჰარადს მთელი ქალაქი დაესწრო... ბარიატინსკი დღეს მცხეთაში წასვლას აპირებდა, ტაძარში წირვაზე დასასწრებად“.³

ალექსანდრე ბარიატინსკის, რომელიც კავკასიას კარგად იცნობდა, ამ მხარესთან დაკავშირებით თავისი ხედვა ჰქონდა, რომელიც მან იმპერატორს 1856 წ. 25 მაისს წარუდგინა. ახალი მეფისნაცვალის შავი ზღვის სანაპირო ხაზის I და III განყოფილებების დაკავებას აუცილებლად თვლიდა. ამ მიზნით, მას მიაჩნდა, რომ დროის დაუკარგავად უნდა დაემყა-

¹ ცისანა ბიბლიოთეკი. ბარონ ალექსანდრე ნიკოლაის ერთი წერილი თავისი ძმის ლეონტი ნიკოლაისადმი. – გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი, №1, 2004, გვ. 36-37.

² ცისანა ბიბლიოთეკი. ბარონ ალექსანდრე ნიკოლაის ერთი წერილი..., გვ. 37.

³ ცისანა ბიბლიოთეკი. ბარონ ალექსანდრე ნიკოლაის ერთი წერილი..., გვ. 37.

რებინათ ურთიერთობა ოსმალეთის მთავრობასთან, მათ მიერ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე დაკავებული სიმაგრეების გადმოცემასთან დაკავშირებით. ეს გარემოება კავკასიელ მთიელებზეც მოახდენდა გავლენას, დაანახვებდა მათ რუსეთსა და ოსმალეთს შორის არსებულ მშვიდობიან ურთიერთობას და ამით ოსმალეთის მხრიდან დახმარებასა და თანაგრძნობაზე იმედებს გაუქარწყლებდა; საჭირო იყო შავი ზღვის სანაპირო ზოლის მთავარი პუნქტების დაკავება. ანაპისა და ნოვოროსიისკის დაკავება ძნელი არ იქნებოდა, ამისთვის საჭირო ძალები არსებობდა და დიდი მსხვერპლის გარეშე მოხერხდებოდა. შესაბამისად, აქ ომამდელი გავლენა და წესრიგი აღდგებოდა. რაც შეეხება აფხაზეთის სანაპიროს, აქ კონტრაბანდის აღსაკვეთად ხომალდების კრეისირება უნდა აღედგინათ.¹

ამასთანავე, ალ. ბარიატინსკის აზრით, სამეგრელოში დისლოცირებული ჯარის ნაწილით გაგრა უნდა დაეკავებინათ. მას აუცილებლად მიაჩნდა გაგრის ციხის აღდგენა და გამაგრება, რათა უბიხებისათვის აფხაზეთში შესაჭრელი გზა ჩაეკეტათ; ბამბორის კვლავ დაკავებისა და გამაგრების აუცილებლობას იგი ვერ ხედავდა, თუმცა საჭიროდ თვლიდა სოხუმიდან ბამბორამდე გზის შეკეთებას, რათა საჭიროების შემთხვევაში ჯარს ადვილად შეძლებოდა ბზიფის აფხაზეთში შესვლა; რუსეთის ჯარის ნაწილების სოხუმში დამკვიდრებისთანავე ურთიერთობა უნდა დაემყარებინათ წებელდის გავლენიან თავადებთან და მრამბა დაეკავებინათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, წებელდის დაკავება ჯარში მსხვერპლს გამოიწვევდა; მრამბის სიმაგრე უნდა აღედგინათ, რადგან შეიძლებოდა წებელდელები კვლავ მღელვარებას მოეცვა.

ამ გეგმის უკეთ განხორციელებისა და მსხვერპლის თავიდან აცილების მიზნით, ალექსანდრ ბარიატინსკის მიზანშეწონილად მიაჩნდა, ეს ექსპედიცია აფხაზეთის მთავრისთვის მიენდოთ. ეს აამაღლებდა მიხეილ შარვაშიძის ავტორიტეტს ხალხის თვალში, თვითონაც იგრძნობდა ხელისუფლების მხრიდან დაფასებას, იმავდროულად, ის თავის ხელისუფლებას აღადგენდა ამ მხარეში. ალ. ბარიატინსკის ეს აზრი მით უფრო საფუძვლიანად მიაჩნდა, რომ ყირიმის ომის დროს, სწორედ მიხეილ შარვაშიძეს მიენდო აფხაზეთიდან ჯარის გამოყვანა, რაც მან უმსხვერპლოდ განახორციელა. მას ასევე აუცილებლად მიაჩნდა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე საყრდენი პუნქტების, ანაპისა და ნოვოროსი-

¹ АКАК, т. XII, #594, გვ. 694-695; А. Л. Зиссерман. Фельдмаршал князь..., гв. 32-33.

ისკის, როგორც ზღვიდან, ისე ხმელეთიდან გამაგრება.¹

რუსეთის სარდლობა სწორედ ასე მოქმედებდა. რუსეთის ჯარის ნაწილები ცდილობდნენ აღედგინათ დაკარგული პოზიციები დასავლეთ კავკასიაში. 27 აგვისტოს ალ. ბარიატინსკიმ შავი ზღვის სანაპირო ხაზის უფროსს, ვიცე-ადმირალ ლაზარ სერებრიაკოვს წერილი გაუგზავნა. იგი წუხდა იმის გამო, რომ ნოვოროსიისკისა და, განსაკუთრებით, გაგრის დაკავება ამ წელს ვერ მოხერხდა. მისი ინფორმაციით, ნოვოროსიისკში შაფსუდთა წინამძღოლის *სეფერ-ბეი ზან-უყოს* ოჯახი ცხოვრობდა. როდესაც რუსეთის ჯარებმა ანაპა დაიკავეს, სეფერ-ბეი დარწმუნდა, რომ მათ ნოვოროსიისკის დაკავება და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მტკიცედ დამკვიდრება ჰქონდათ გადაწყვეტილი. ამიტომ მან ოჯახი მთებში, მდ. ადაგუმის სათავეებში გახიზნა, ხოლო ნოვოროსიისკი მისი ბრძანებით გადაწვეს და ნაცარტუტად აქციეს.²

რაც შეეხება დასავლეთ კავკასიის მთიელთა განმათავისუფლებელი ბრძოლის კიდევ ერთ მეთაურს, *მუჰამად-ამინს*, ხელისუფლების ინფორმაციით, ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ, იგი დასავლეთ კავკასიის მთიელთა წარმომადგენლებთან ერთად ოსმალეთში გაემგზავრა, რათა გაერკვიათ, ამის შემდეგ ვისზე იქნებოდნენ დამოკიდებული. შემოდგომაზე, მთიელთა ნაწილი სამშობლოში დაბრუნდა, ხოლო მუჰამად-ამინი ოსმალეთში დარჩა. მთიელებმა ამბავი ჩამოიტანეს, თითქოს, ოსმალეთის მთავრობამ გამოაცხადა, რომ გაგრიდან ანაპამდე მცხოვრები ტომები არც ერთ სახელმწიფოზე დამოკიდებული არ იყვნენ და, შესაბამისად, სრულიად თავისუფალი იყვნენ.³ მოგვიანებით, როგორც კავკასიის სარდლობისთვის გახდა ცნობილი, ოქტომბერში ინგლისურმა სავაჭრო გემმა „*კენგურუშ*“ მუჰამად-ამინი, რომელსაც სულტანმა ფაშას ტიტული უბოძა, მის თანმხლებ 80 მთიელთან ერთად უბიხეთში ჩაიყვანა. აქედან მუჰამად-ამინი ამაღლასთან ერთად მთებისკენ გაემართა.⁴ ამ დროიდან მუჰამად-ამინი კვლავ ჩაუდგა სათავეში აბაზახებისა და დასავლეთ კავკასიის სხვა მთიელთა თავისუფლებისთვის ბრძოლას.

რუსეთის ხელისუფლების კიდევ ერთი თავსატეხი, შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროსთან თურქების უკონტროლო კონტაქტე-

¹ АКАК, т. XII, #594, გვ. 695; **А. Л. Зиссерман.** Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский..., გვ. 33-35.

² АКАК, т. XII, #595, გვ. 696.

³ АКАК, т. XII, #597, გვ. 697.

⁴ АКАК, т. XII, #602, გვ. 705-706.

ბი იყო. კავკასიის კორპუსის მთავარსარდალი რუსეთის იმპერიის საგარეო საქმეთა მინისტრს, ალექსანდრ გორჩაკოვს (1856-1882) 14 ნოემბრის წერილით აუწყებდა, რომ ოსმალეთის სავაჭრო გემები თავისუფლად ადგებოდნენ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს იმ მოტივით, რომ პარიზის საზავო ხელშეკრულებით (1856 წლის 30 მარტი) შავ ზღვაში სავაჭრო გემების ნავიგაცია თავისუფალი იყო.¹

ალ. ბარიატინსკის საჭიროდ მიაჩნდა კავკასიის კორპუსის მართვის რეორგანიზება.² მისი წინადადებით იმპერატორმა, სექტემბერში, კავკასიის კორპუსის მთავარი შტაბის უფროსის თანამდებობა აღადგინა. მთავარი შტაბის უფროსად გენერალ-მაიორი დმიტრი მილიუტინი დაინიშნა.³ იმპერატორს სურდა, რომ კავკასიაში ადგილობრივი სამხედრო მმართველობა სამხედრო ნაწილების სარდლობასთან ყოფილიყო შერწყმული. აქედან გამომდინარე, იმპერატორმა სექტემბერში კავკასიის მხარის შემდეგი დაყოფა დაამტკიცა:

1. კავკასიის ხაზის მარჯვენა ფრთა, რომელშიც შევიდა კავკასიის ხაზის მარჯვენა ფლანგი, ცენტრი, შავიზღვისპირეთი. იგი მე-19 ქვეითთა დივიზიის მეთაურს დაექვემდებარა, რომელსაც მე-19 ქვეითთა დივიზიის მეთაური და კავკასიის ხაზის მარჯვენა ფრთის ჯარების სარდალი ეწოდა;
2. კავკასიის ხაზის მარცხენა ფრთა, რომელშიც შევიდა ვლადიკავკაზის ოკრუგი და კავკასიის ხაზის მარცხენა ფლანგი. იგი მე-20 ქვეითთა დივიზიის მეთაურს დაექვემდებარა, რომელსაც მე-20 ქვეითთა დივიზიის მეთაური და კავკასიის ხაზის მარცხენა ფრთის ჯარების სარდალი ეწოდა;
3. კასპიის მხარე;
4. ლეკეთის საკორდონო ხაზი; 5. ქუთაისის საგენერალგუბერნატორი.⁴

ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორად და მე-18 ქვეითთა დივიზიის სარდალად გენერალ-ლეიტენანტი ალექსანდრ გაგარინი დაინიშნა.⁵ ქუ-

¹ АКАК, т. XII, #602, გვ. 706.

² А. Л. Зиссерман. Фельдмаршал князь Александр Иванович..., т. II, გვ. 87.

³ АКАК, т. XII, #538, გვ. 616; #543, გვ. 615.

⁴ АКАК, т. XII, #539, გვ. 613-614.

⁵ АКАК, т. XII, #540, გვ. 614; Военно-статистическое описание Российской империи, т. 16. Кавказский край, ч. 5. Кутаисское генерал-губернаторство. Санкт-Петербург, 1858, гв. 303.

თაისის საგენერალგუბერნატოროში შედიოდა *სამეგრელოს, სვანეთის, აფხაზეთის სამთავროები*. 1857 წ. თებერვალში ალექსანდრ გაგარინი ქუთაისში ჩამოვიდა.¹ კავკასიის კორპუსის სარდლობას 1857 წელს განზრახული ჰქონდა: გაზაფხულზე გაგრის დაკავება საზღვაო ლესანტით და გაგრის ვიწროებში სიმაგრის აგება, რადგან უწინდელი სიმაგრის შემოვლით, მთის ბილიკებით, შესაძლებელი იყო აფხაზეთში შეჭრა, ე. ი. ძველი სიმაგრე მთლიანად ვერ კეტავდა აფხაზეთში შესასვლელ გზას გარნიზონის ხეობაში. მიხეილ შარვაშიძემ წამოაყენა წინადადება, გაგრის ახალი სიმაგრე ძველი სიმაგრის სამხრეთით, მისგან 3 ვერსზე აეგოთ; განზრახული იყო ასევე წებულდის დაკავება, მრამბის სიმაგრის აღდგენა და საბოქაულოს შექმნა, რათა ამ მხარეში რუსული ხელისუფლება კვლავ განმტკიცებულიყო.² გადაწყდა, რომ ბამბორაში გარნიზონი არ ჩაეყენებინათ, რადგან წინათ აქ გარნიზონი უფრო მეტად მთავრისა და მისი ოჯახის დასაცავად იდგა, მაგრამ მთავარი 1856 წელს მეტწილად ოჩემჩირეში ცხოვრობდა.³

ხელისუფლებას კარგად ესმოდა, რომ ამიერკავკასიაში სავაჭრო ურთიერთობებისათვის ყველაზე ხელსაყრელი სოხუმის ნავსადგური იყო. სოხუმში ნავსადგურის მოწყობას ჯერ კიდევ კავკასიის მეფისნაცვალმა *მიხაილ ვორონცოვმა* (1844-1854) მიაქცია ყურადღება. მის დროს დაიწყო რედუტ-კალედან სოხუმამდე გზის გაყვანა და სოხუმში ნავსადგურის გადატანისათვის ზრუნვა.⁴ მაგრამ ალექსანდრ ბარიატინსკი სამხედრო მინისტრს *ნიკოლაი სუხოზანეტს* (1856-1861) 1857 წ. 25 მარტს წერდა, რომ აფხაზეთში რუსეთის ხელისუფლების არამყარ მდგომარეობის, სოხუმის სიშორისა და მასთან კავშირის სირთულის გამო, ხელისუფლებას არ შეეძლო აქეთ გადაეტანა სავაჭრო გზა, ამიტომ არჩევანი რედუტ-კალეთი და ფოთით უნდა შემოფარგულიყო.⁵

ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორმა ალექსანდრ გაგარინმა მთავარსარდალს წარუდგინა გეგმა, რომლითაც განზრახული იყო: გაგრის ვიწროებში სიმაგრის აგება, უწინდელი სიმაგრიდან 3 ვერსით სამხრეთით, რათა მას მთავარი და გვერდითი ვიწროები ჩაეკეტა; სოხუმის შემოგა-

¹ **კორნელი ბოროზდინი**. სამეგრელო და სვანეთი. 1854-1861. მოგონებები. თბილისი, *სახელმწიფო გამომცემლობა*, 1934, გვ. 203.

² *AKAK*, ტ. XII, #545, გვ. 617, #546, გვ.623.

³ *AKAK*, ტ. XII, #606, გვ. 709.

⁴ *AKAK*, ტ. XII, #417, გვ. 492.

⁵ *AKAK*, ტ. XII, #415, გვ. 488.

რენში ჭაობების დაშრობა; შავი ზღვის სანაპირო ბატალიონებისათვის, რომლებიც განსაზღვრული იყო მუდმივად სოხუმში განსათავსებლად, შტაბ-ბინის აგება არა თვით ქალაქში, არამედ მდ. ბესლეთის ხეობაში, რომელიც ზღვაში ქალაქის მახლობლად ჩაედინებოდა. ჯანსაღი კლიმატის გარდა, აქ ის სარგებელიც იყო, რომ შტაბ-ბინა დაცული იქნებოდა მოწინააღმდეგის ფლოტის მიერ დაბომბვის შემთხვევაშიც; გზის გაყვანის დაწყება სოხუმიდან ქუთაისისკენ, ზღვიდან მოშორებით, ბესლეთის ხეობით, სოფლების გერზელ-აულის, ნაას, ათარის გავლით. ალ. ბარიატინსკი ნ. სუხოზანეტს ამ საკითხების იმპერატორთან შეთანხმებას სთხოვდა.¹ ამდენად, კავკასიის რუსულმა ადმინისტრაციამ, გაგრის სიმაგრესთან დაკავშირებით, მიხეილ შარვაშიძის აზრი გაითვალისწინა.

როგორც განზრახული იყო, 1857 წ. გაზაფხულზე, მთიელებთან მცირე შეტაკების შემდეგ, 5 მაისს, რუსეთის ჯარის ნაწილებმა გაგრა დაიკავეს და გაგრის სიმაგრის აგებას შეუდგნენ.² ბრძოლები მიმდინარეობდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთშიც. 21 ივნისს გენერალ-მაიორმა გრიგორი ფილიპსონმა ღესანტი გადასხა და მთიელებს გელენჯიკის სიმაგრე ბრძოლით წაართვა. მიუხედავად ამისა, მთიელები რუსების მიერ მხარის დაპყრობას არ ურიგდებოდნენ. 22 ივლისს ანაპის ციხის გარნიზონს თავს დაესხა მთიელთა ლაშქარი, მაგრამ გარნიზონმა მაიორ ლევაშოვის მეთაურობით მთიელების თავდასხმის მოგერიება შეძლო; 1 სექტემბერს ზღვიდან ტუაფსეს შესართავში გადასხდა ღესანტი მაიორ ლევაშოვის მეთაურობით, რომელმაც იქ მოწყობილი სავაჭრო ადგილი გაანადგურა.³

რუსეთის ხელისუფლება დასავლეთ საქართველოშიც შეეცადა პოზიციების განმტკიცებას. 1857 წ. ოქტომბერში სამეგრელოს სამთავრო ფაქტობრივად გაუქმდა. სამეგრელოს დედოფალი *კატერინე ჭავჭავაძე* შვილებთან ერთად პეტერბურგში გაიწვიეს, ხოლო სამეგრელოს მმართველად გენერალ-მაიორი *ნიკოლაი კოლიუბაკინი* დაინიშნა. ასეთივე ბედი ეწია 1857-1859 წლებში სვანეთის სამთავროს.⁴

¹ АКАК, т. XII, #415, გვ. 489.

² *Кавказ* (გაზეთი), #71, 1858; ა. დიაჩკოვ-ტარასოვი. გაგრა და მისი შემოგარენი. რუსულიდან თარგმნეს, შესავალი და კომენტარები დაურთეს *ზურაბ ჰაპსაჯირმა* და *ბეჟან ხორავამ*. თბილისი, 2003, გვ. 131.

³ Кавказский календарь на 1866 год, გვ.34.

⁴ **ვახტანგ გურული**. საქართველოს ახალი ისტორია (1801-1918), წ. 1. თბილისი, გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2017, გვ. 576-587.

ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ რუსეთის ხელისუფლებამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია კავკასიის ომს. ცარიზმს საშუალება მიეცა კავკასიაში თავი მოეყარა მნიშვნელოვანი ძალებისთვის. იმპერატორის 1857 წ. 6 დეკემბრის ბრძანებულებით კავკასიის კორპუსი კავკასიის არმიად გარდაიქმნა.¹ ამის შესაბამისად, მთავარსარდლის 1858 წ. 1 იანვრის ბრძანებულებით, ყოფილი კავკასიის კორპუსის შტაბს კავკასიის არმიის მთავარი შტაბი ეწოდა.²

1857 წ. ოქტომბერში სვანეთის მთავრის *კონსტანტინე (მურზაყან) დადუშელიანის* მიერ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის, გენერალ ლეიტენანტ ალექსანდრ გაგარინის მოკვლის შემდეგ, დეკემბერში, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორად გენერალ-ადიუტანტი, გენერალ-ლეიტენანტი ბარონი *ალექსანდრ ვრანგელი* დაინიშნა.³ თუმცა ბარონი ვრანგელი მოვალეობის შესრულებას არც შედგომია, 1858 წ. დასაწყისში 21-ე ქვეითთა დივიზიის მეთაურად და კასპიის მხარის სამოქალაქო ნაწილის მმართველად გაამწესეს.⁴ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორად კი გენერალ-ლეიტენანტი *გიორგი ერისთავი* დაინიშნა.

განხორციელებული ზომების მიუხედავად, ხელისუფლების პოზიციები აფხაზეთში კვლავ სუსტი იყო. კავკასიის ხაზის მარჯვენა ფრთის ჯარების სარდალი, გენერალ-ლეიტენანტი გრიგორი ფილიპსონი კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსს, გენერალ-მაიორ დმიტრი მილიუტინს 1858 წ. 13 მაისს წერდა: „რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, აფხაზეთის მდგომარეობა იმ დროიდან, რაც მე ის დავტოვე, უკეთესობისკენ არ შეცვლილა. ჩვენს ჯარისკაცებს ისე არ შეუძლიათ მოშორდნენ თავიანთ სიმაგრეებს ერთ ვერსზე, რომ ტყვედ ჩავარდნის ან სიკვდილის საფრთხის ქვეშ არ იყვნენ. მთავარი საგვარეულოების შინაგანი უთანხმოებები იწვევს ჩვენს მონაწილეობას მასში და რიგ მოქმედებებს, რომლებშიც ჩანს, რომ აფხაზეთში ჩვენ არცერთ ფენაზე დაყრდნობა არ შეგვიძლია. ერთი სიტყვით, ჩვენ გვიკავია აფხაზეთი, მაგრამ ვერ ვფლობთ მას“.⁵

1858 წ. 20 აპრილს რუსეთის ჯარის ნაწილებმა ისევ დაიკავეს სუ-

¹ **А. Л. Гизетти.** Хроника кавказских войск, Тифлис, Типография Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1896, გვ. 114-119; *Кавказ* (გაზეთი), #3, 1858, 9 января.

² *Кавказ* (გაზეთი), #3, 1858, 9 января.

³ *Кавказ* (გაზეთი), #3, 1858, 9 января.

⁴ *Кавказ* (გაზეთი), #15, 1858, 20 февраля.

⁵ АКАК, т. XII, #665, გვ. 776.

ჯუკის ანუ წამაზის ყურე, რომლის ნაპირზეც ყირიმის ომამდე ნოვოროსიისკის რუსული სიმაგრე იყო. მარჯვენა ფრთის ჯარების სარდალმა, გენერალ-ლეიტენანტმა გრიგორი ფილიპსონმა ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე გადმოსხა ჯარი, ეს ადგილი დაიკავა და სიმაგრის აგებას შეუდგა, რომელსაც, წინათ იქვე ახლოს არსებული კოშკის სახელის მიხედვით *კონსტანტინოვსკი* ეწოდა.¹ ამავე ხანებში, 1858 წლის ზაფხულში, ბზიფის შუა წელის აფხაზური თემის ფსხუს მკვიდრნი სოხუმის შემოგარენის სოფლებს თავს დაესხნენ და მოარბიეს. მალე, აფხაზეთის მთავრის მხრიდან დასჯის შიშით, მათი წარმომადგენლები მთავართან მივიდნენ მორჩილების გამოცხადებით და ერთგულების ნიშნად მძევლების მიცემაზეც დათანხმდნენ.² ფსხუელთა მძევლები მიხეილ შარვაშიძესთან დაახლოებულ გვარდიის პორუჩიკ ჰასან მარღანას გადაეცა, მაგრამ მან, მალევე, ისინი რუსული ადმინისტრაციის დაუკითხავად ფსხუში დააბრუნა. რუსეთის ხელისუფლებამ ფსხუელებს მათი დაბრუნება მოსთხოვა, მაგრამ ფსხუელებმა ეს მოთხოვნა არ შეასრულეს. რუსეთის ხელისუფლების მოთხოვნაზე არც ფსხუელი თავადები გამოცხადდნენ სოხუმში, რაც აშკარა დაუმორჩილებლობას ნიშნავდა.³ რუსული ადმინისტრაცია თვლიდა, რომ ჰასან მარღანია დამნაშავე იყო არა მარტო მძევლების გაშვებაში, არამედ ხელისუფლების მიმართ არაკეთილგანწყობილ მოქმედებაში. ამიტომ მთავარსარდალმა ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს მისი დაპატიმრება უბრძანა.⁴

ფსხუს გარდა, რუსული ხელისუფლება აღსადგენი იყო წებელდაში (წებელი და დალი). ამდენად, კავკასიის არმიის სარდლობის წინაშე მორიგჯერ მწვავედ იდგა აფხაზეთის მთის თემების დამორჩილების საკითხი. 1858 წლის ივნისში რუსეთის ჯარის ნაწილები წებელდაში შევიდნენ. მოსახლეობა თბილად შეხვდა ჯარს. წებელდაში ბოქაულის ხელისუფლება აღდგა. 25 ივნისს მდ. ამტყელის კოდორთან შეერთების მახლობლად საფუძველი ჩაეყარა წებელდის სიმაგრეს.⁵ რუსეთის სარდლობა ფიქრობდა, რომ აფხაზეთში საომარი მოქმედებები უკვე არ იქნებოდა,

¹ *Кавказ* (გაზეთი), #37, 1858, 15 мая.

² *Документы по истории Грузии*, серия II, т. I, ч. I. Под редакцией проф. **Ш. К. Чхетия**. Тбилиси, 1954, გვ. 638.

³ *АКАК*, т. XII, #736, გვ.857.

⁴ *АКАК*, т. XII, #736, გვ. 857.

⁵ *Кавказский календарь на 1866 год*, გვ. 35; *АКАК*, т. XII, #560, გვ. 648; *Кавказ* (გაზეთი), #71, 1858, 11 сентября.

მხოლოდ საჭირო იყო ამ მხარის დაცვა მთიელთა თავდასხმებისაგან, რომელთა წინააღმდეგ მოქმედება მეტწილად ზღვიდან უნდა განხორციელებულიყო სოხუმის ნავსადგურში მდგარი ხომალდებით; აგრეთვე, საჭირო იყო შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მთიელების მტრული მოქმედებებისა და კონტრაბანდის აღკვეთა.¹ კავკასიის სარდლობა ქუთაისის საგენერალგუბერნატოროში ჯარებს აძლიერებდა, რაც აქ მიმდინარე სამშენებლო და საგზაო სამუშაოებით, აგრეთვე ყოველგვარი მოულოდნელობისაგან აფხაზეთის დაცვისა და ამ მხარეში რუსეთის პოზიციების განმტკიცების აუცილებლობით იყო გამოწვეული.²

1858 წ. 12 ივლისს აფხაზეთის ჯარების სარდლად დანიშნული გენერალ-მაიორი *მიხეილ ტარიელის ძე ლორის-მელიქოვი*³ ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორისადმი 12 აგვისტოს მოხსენებით ბარათში აღნიშნავდა, რომ გზების გაყვანა სოხუმიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში და ამიერკავკასიის მხარეებისაკენ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ამოცანას წარმოადგენდა, რომლის სწრაფად გადაწყვეტაზე იყო დამოკიდებული რუსეთის ჯარებით აფხაზეთის დაკავება. მისი აზრით, ეს გზა საჭირო იყო სამხედრო და ადმინისტრაციული თვალსაზრისით; გზები სხვა სამუშაოებზე უფრო მეტად უწყობდა ხელს მხარეში მტკიცედ დამკვიდრებას და ვაჭრობის განვითარებას. მისივე აზრით, აფხაზეთში, რომელსაც ჰქონდა ერთადერთი კარგი ნავსადგური შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, მტკიცედ დამკვიდრება, შავი ზღვის მთელ აღმოსავლეთ სანაპიროზე რუსული მფლობელობის გავრცელების საფუძველი იქნებოდა.⁴

1858 წლის შემოდგომიდან 1859 წლის შემოდგომამდე კავკასიის არმიის სარდლობას განზრახული ჰქონდა: სოხუმში ყაზარმის, ლაზარეთის და ნავსადგურის მშენებლობა; გაგრამი მიმდინარე მშენებლობების დამთავრება; შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე საგუშაგოების მოწყობა აზოვის კაზაკებისთვის; წებულდაში სიმაგრის მშენებლობის დასრულება, ბოქაულისა და სახალხო სასამართლოსთვის შენობის აგება; გზების გაყვანა სოხუმიდან ქვეყნის შიდა მხარეებში, აგრეთვე წებულდისა და თებერდისკენ; სოხუმი-ქუთაისის გზის გაყვანა ოქუმისა და ჯვარის გავლით, სამი კაპიტალური ხიდის აგებით კოდორზე, ენგურსა და ცხე-

¹ АКАК, т. XII, #560, გვ. 643.

² АКАК, т. XII, #560, გვ. 643.

³ *Кавказ* (გაზეთი), #62, 1858, 10 августа.

⁴ АКАК, т. XII, #662, გვ. 792.

ნისწყალზე. ხელისუფლება განსაკუთრებულ ყურადღებას სოხუმი-ქუთაისის ახალი გზის მშენებლობას აქცევდა.¹

1858 წლის სექტემბერში უბიხთა მამასახლისები რამდენჯერმე ჩამოვიდნენ სოხუმში და აფხაზეთის ჯარების სარდალს, გენერალ-მაიორ მ. ლორის-მელიქოვს შეხვდნენ. ისინი მზადყოფნას გამოთქვამდნენ რუსეთის ხელისუფლებასთან მშვიდობიანი და ახლო ურთიერთობა დაემყარებინათ; ისინი ფიქრობდნენ, რომ გაგრაში ან სოხუმში შეეკრიბათ ყველა მამასახლისი, რათა მათთვის გაეცნოთ ის პირობები, რომელთა საფუძველზეც მთავრობას შეეძლო მოლაპარაკებები ეწარმოებინა მათთან და მფარველობაში მიეღო. მ. ლორის-მელიქოვს მათ პირობა მისცეს, რომ ამ საკითხს ორ ან სამ კვირაში მოაგვარებდნენ.² მიუხედავად იმისა, რომ უბიხების მხრიდან ასეთი სურვილები არაერთხელ გამოითქვა, ეს მცდელობები უშედეგოდ დამთავრდა.³

მ. ლორის-მელიქოვი დარწმუნებული იყო, რომ რუსეთის ხელისუფლებასთან უბიხების შემორიგების უმთავრეს წინააღმდეგობას ყოველთვის აფხაზეთის სამთავრო სახლის და, პირველ რიგში, მიხეილ შარვაშიძის პოზიცია წარმოადგენდა. მთავარი მტკიცედ იყო დარწმუნებული, რომ რუსეთის ხელისუფლებისადმი აფხაზეთის მეზობელი მიწების დამორჩილების შემდეგ სამთავრო სახლის მნიშვნელობა და გავლენა დაეცემოდა. მიხეილ შარვაშიძე, რომელიც უბიხებთან აღიზარდა, მათთან იმაზე უფრო დიდი გავლენით სარგებლობდა, ვიდრე მუჰამად-ამინი, და მისი გულწრფელი სურვილის შემთხვევაში, ჯიქების, უბიხების და მთის თემების – *აჭყიფსი, ფსხუ*, – სრული დამორჩილება რუსეთის ხელისუფლებისადმი, დიდი ძალისხმევის გარეშე მოხერხდებოდა.⁴ მაგრამ მთავარი დასავლეთ კავკასიის მთიელებზე თავის გავლენას პირადი ინტერესებისთვის – სამთავროში გავლენის განმტკიცებისათვის იყენებდა.

მ. ლორის-მელიქოვს მიაჩნდა და არცთუ უსაფუძვლოდ, რომ მთავარი ურჩი თავად-აზნაურების დასარბევად უბიხთა რაზმებს იყენებდა, თვითონ კი განზე რჩებოდა, რითაც იმას მიაღწია, რომ აფხაზეთში არ იყო თავადი, რომელიც მისი დესპოტიზმის წინააღმდეგ ხმას აღიმალლებდა.⁵ გენერლის აზრით, აფხაზეთის მთავარი ცდილობდა მთიელები

¹ АКАК, т. XII, #563, გვ. 650.

² АКАК, т. XII, #666, გვ. 796.

³ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 640.

⁴ АКАК, т. XII, #666, გვ. 796.

⁵ *Документы по истории Грузии*, серия II, т. I, ч. I, გვ. 638.

მთავრობასთან ურთიერთობაში ორაზროვან მდგომარეობაში ყოფილიყვნენ, რათა მისი შუამავლობის გარეშე დაწყებული ყოველი საქმე უშედეგოდ დასრულებულიყო, მაგრამ თუ ის დაინახავდა, რომ მთიელები საფრთხეს უქმნიდნენ აფხაზეთს, მაშინ ცდილობდა მათი გეგმები ჩაეშალა. ასე, მაგალითად: 1858 წელს მუჰამად-ამინი უბიხეთში ჩავიდა და სახალხო სასამართლოების შემოღება დაიწყო. იმავდროულად, ის შეეცადა უბიხები დაერწმუნებინა, რომ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრები ჩერქეზთა ეთნოგრაფიული ჯგუფები რუსეთის აგრესიის წინააღმდეგ ბრძოლაში გაეერთიანებინა. მაშინ აფხაზეთის მთავარმა არ დააყოვნა საწინააღმდეგო ზომები მიეღო. მ. ლორის-მელიქოვს დიდი ძალისხმევა არ დასჭირვებია ამაზე მთავრის დასათანხმებლად, რადგან მთავარიც კარგად ხვდებოდა, რომ მუჰამად-ამინის ხელისუფლების განმტკიცება მისი გავლენის საზიანოდ მოხდებოდა. მან მთიელები დაარწმუნა მუჰამად-ამინის მორიდებოდნენ. მართლაც, როდესაც ეს უკანასკნელი უბიხებმა ცივად მიიღეს, მან უბიხეთი დატოვა.¹

1858 წლიდან მიხეილ შარვაშიძე ხშირად ავადმყოფობდა და უფრო განმარტოებულ ცხოვრებას ეწეოდა. მ. ლორის-მელიქოვი უბიხების მიერ რუსეთის ხელისუფლებასთან პირდაპირი კონტაქტების დამყარებას სწორედ ამ გარემოებას მიაწერდა.² ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი გიორგი ერისთავი (1858-1861) სავსებით ეთანხმებოდა მ. ლორის-მელიქოვს და 1858 წ. 17 დეკემბრის მოხსენებით ბარათში კავკასიის არმიის შტაბის უფროსისადმი, თავის მხრივ აღნიშნავდა, რომ წებელდის მღელვარებებში აფხაზეთის მთავრის ხელი ერია. ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის აზრით, აფხაზეთში დამნაშავეების მოძებნა შეუძლებელი იყო, ხოლო თუ ისინი ცნობილი იყვნენ, რუსეთის ხელისუფლებისათვის მათი გადმოცემა არ ხდებოდა. ამიტომ, მისი აზრით, აფხაზეთის მმართველობა საფუძვლიანად უნდა შეცვლილიყო: აფხაზეთი უნდა დაეყოს ოკრუგებად და უბნებად, მკვლელებს კანონის მთელი სიმკაცრით უნდა მოპყრობოდნენ, ხოლო მათთვის თავშესაფრის მიცემის შემთხვევაში მამასახლისები ან ამაში დამნაშავენი, დაეპატიმრებინათ, დაეჯარიმებინათ და აფხაზეთიდან გაესახლებინათ.³ მაგრამ ა. ბარიატინსკი ასეთი რადიკალური ზომების მიღებას არ დაეთანხმა და მიხეილ შარვაშიძეს შესთავაზა მიეწოდებინა თავისი შეხედულებები, რა ზომების მი-

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 638-639.

² *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 639.

³ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 640.

ღებას თვლიდა საჭიროდ ასეთი უწესრიგობების აღსაკვეთად.

მიხეილ შარვაშიძემ მთავარსარდალს აცნობა, რომ უკვე 18 თვეა მწოლიარე ავადმყოფია და აფხაზეთის მართვა ძმას – კონსტანტინეს მიანდო, რომელიც შეძლებისდაგვარად, კეთილსინდისიერად ასრულებდა თავის მოვალეობას. იგი წერილში აღნიშნავდა, რომ ბოროტმოქმედებები, მათ შორის, ქურდობა, მკვლელობა, თუმცა ხდებოდა, მაგრამ დამნაშავეები, თუ ისინი აფხაზები აღმოჩნდებოდნენ, დაუყოვნებლივ გადაეცემოდა ხელისუფლებას, თუმცა უწესრიგობების მომწყობნი მეტწილად კავკასიელი მთიელები იყვნენ. ასეთი უწესრიგობები ქუთაისის საგენერალ-გუბერნატოროში სხვაგანაც ხდებოდა, თუმცა ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის უფლება იყო რაც სურდა ის მოეხსენებინა. დასასრულ, მთავარი წერდა, რომ ამ მხარეში საზოგადოებრივი წესრიგის შენარჩუნებისა და უმაღლესი სარდლობის მოთხოვნების დროზე შესასრულებლად ის ყოველ ღონეს ხმარობდა და მეტი არაფრის გაკეთება არ შეეძლო, ხოლო აფხაზეთში ახალი მმართველობის შემოღება მთავარსარდალის ნება იყო.¹

კვლავ დღის წესრიგში დადგა ფსხუს დამორჩილების საკითხი. ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორმა აფხაზეთის ჯარების სარდალს, გენერალ-მაიორ მ. ლორის-მელიქოვს უბრძანა ფსხუს თემი იარაღის ძალით დაემორჩილებინა. 1859 წ. იანვარში მ. ლორის-მელიქოვმა სოხუმში თავი მოუყარა რეგულარულ ჯარის ნაწილებს და არტილერიას, შეიკრიბა აფხაზეთისა და წებელდის მილიციაც. 22 იანვარს მ. ლორის-მელიქოვი თავისი რაზმით სოხუმიდან გავიდა და მდ. გუმისთის ნაპირზე დაბანაკდა. 23 იანვარს მან აფხაზეთის მილიცია სოფ. აჭაჯჰარისკენ წასწია, თვითონ კი სოფ. ააცში ჩავიდა. შემდეგ ჯარის ნაწილები მდ. ფსირცხასკენ, ხოლო აფხაზეთის მილიცია მდ. ააფსთის ხეობისკენ წასწია. როგორც ჩანს, რუსეთის სარდლობის მიერ გატარებულმა ზომებმა ფსხუელები შეაშფოთა. 28 იანვარს ფსხუს დეპუტაცია ააცში ჩავიდა, ხოლო 29 იანვარს ერთგულების ფიცი დადო და რუსეთის სარდლობას მძევლებიც გადასცა. ამრიგად, რუსეთის ხელისუფლებას ფსხუ კვლავ დამორჩილდა. მიზანი მიღწეული იყო და 30 იანვარს მ. ლორის-მელიქოვი თავისი რაზმით სოხუმში დაბრუნდა. ამ ღონისძიებაში აფხაზეთის ჯარების სარდალს მიხეილ შარვაშიძემ ქმედითი დახმარება გაუწია.²

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 640-641.

² *АКАК*, т. XII, #675, გვ. 805-806; *С. Смоленский* Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу. – *Военный сборник*, #9, 1872, გვ. 165.

1859 წ. 25 აგვისტოს რუსეთის სარდლობას დანებდა კავკასიელ მთიელთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის მეთაური შამილი. რუსეთმა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასია დაიპყრო. ჩეჩნეთ-დაღესტნის დაპყრობის შემდეგ ალექსანდრ ბარიატინსკი 4 სექტემბერს ტფილისში დაბრუნდა.¹ მთავარსარდალს ტფილისის გარეუბანში, ნავთლუღში, საზეიმო დახვედრა მოუწყვეს. დღის 11 საათზე ზარბაზნის ხმამ მეტეხიდან, ხალხს ბარიატინსკის მოახლოება ამცნო.² პოლიცემისტერმა და ქალაქის კომენდანტმა ტფილისში არსებული ვითარების თაობაზე მას პატაკი მიართვეს. შემდეგ ა. ბარიატინსკი ცხენიდან ჩამოხტა და მას სიტყვით მიმართეს ცალკე მოქალაქეთა და ცალკე ხალხის წარმომადგენლებმა, ბავშვებმა ყვავილები დაუყარეს ფეხქვეშ. აქედან მთავარსარდალი ქალაქისკენ გაემართა, ხალხი რუსული ურას ძახილით და ზურნის დაკვრით მისდევდა. მთავარსარდალი ჩავიდა სიონის ეკლესიაში, სადაც საქართველოს ეგზარქოსმა ევსევიმ (1858-1877) პარაკლისი გადაიხადა. თამამშოვის ქარვასლის წინ მთავარსარდალს ჯარი დახვდა. მეფისნაცვლის სასახლე ხალხით გაივსო: სასულიერონი, სამხედრონი, სამოქალაქონი. საღამოს ქალაქი ჩირაღდნებით იყო განათებული. ა. ბარიატინსკის ტფილისში დაბრუნების მესამე დღეს, საქართველოს კეთილშობილებმა ბალი მოაწყვეს.³

შამილის დანებებიდან სამი თვის შემდეგ, 1859 წ. 20 ნოემბერს რუსებს დანებდა მუჰამად-ამინიც, აბაზახებმა იარაღი დაყარეს და რუსეთის იმპერატორის ერთგულების ფიცი დადეს; წინააღმდეგობა შეწყვიტა აგრეთვე აბაზების თემმა ბარაყაიმ.⁴ იმავე წლის დეკემბერში კი სეფერ-ბეი ზან-უყო გარდაიცვალა.⁵ ამდენად, დასავლეთ კავკასიის მთიელთა რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის ორი მეთაური ისტორიის არენიდან ჩამოვიდა. კავკასიის ომში მიღწეული წარმატებების გამო, 1859 წლის დეკემბერში, იმპერატორმა ალექსანდრ ბარიატინსკის გენერალ-ფელდმარშლის წოდება უბოძა.⁶ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის – ჩეჩნეთ-დაღესტნის დაპყრობის შემდეგ, დღის წესრიგში დასავლეთ კავკასიის დამორჩილების საკითხი დადგა.

¹ სხუა და სხუა ანბავი. – ცისკარი (ჟურნალი), №9, 1859, გვ. 87.

² სხუა და სხუა ანბავი. – ცისკარი (ჟურნალი), №9, 1859, გვ. 88.

³ სხუა და სხუა ანბავი. – ცისკარი (ჟურნალი), №9, 1859, გვ. 89.

⁴ АКАК, т. XII, #705, გვ. 828.

⁵ АКАК, т. XII, #714, გვ. 833.

⁶ Кавказ (გაზეთი), #101, 1859, 24 декабря.

კვლავ რთული ვითარება რჩებოდა აფხაზეთში. აფხაზეთის ჯარების სარდალი, გენერალ-მაიორი იოსებ ყორღანოვი 1860 წ. 3 თებერვლის წერილში წერდა, რომ აფხაზეთში მართლმადიდებლური ეპარქიის მოქმედება სრულიად პარალიზებული იყო. თურქული ელემენტი, რომელიც ყირიმის ომის დროს განსაკუთრებით განვითარდა და კონტრაბანდის წყალობით არსებობდა, აქ დრმა კვალს ტოვებდა. 16 მარტის წერილში ის აღნიშნავდა, რომ მთავრის სერიოზულმა ავადმყოფობამ იმ ხანებში აფხაზეთის მართვის სრული მოშლა გამოიწვია; აფხაზეთის ზოგიერთი პუნქტი ოსმალეთის აგენტებისა და ისლამის მქადაგებლების თავშესაფრად გადაიქცა; რუსეთის საზღვაო საშუალებების სიმცირე კონტრაბანდის განვითარების მიზეზი გახდა.¹ გიორგი ერისთავი დმიტრი მილიუტინს 1860 წ. 23 ივლისის წერილით აუწყებდა, რომ აფხაზეთში ისლამის წარმატების თაობაზე გენერალ-მაიორ ი. ყორღანოვის ინფორმაციით ჩანდა ქრისტიანობის სრული დაცემა და ისლამის წარმატებები. ამის მიზეზად მას მიაჩნდა აფხაზთა გულგრილობა რელიგიის მიმართ, აგრეთვე თურქული პროპაგანდა, რასაც კონტრაბანდაც ემატებოდა.²

ხელისუფლება გარკვეულ ზომებს მიმართავდა აფხაზეთში მტკიცედ დამკვიდრების მიზნით და ხელს უწყობდა რუსული განათლების დამკვიდრებას. იმავე 1860 წელს, სოხუმში მთიელთა დაწყებითი სკოლა დაარსდა. სკოლასთან შეიქმნა პანსიონი 40 ბავშვისთვის. ხაზინის სახსრებით პანსიონში 20 ბავშვი ცხოვრობდა – 15 აფხაზი, წებელდელი და ჯიქი, ხოლო 5 – რუსი ჩინოვნიკების.³

1860 წ. 19 მარტს ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი გიორგი ერისთავი ა. ბარიატინსკის აუწყებდა, რომ აფხაზეთის მთავრის ავადმყოფობა მხარის შინაგანი მართვის სრული მოშლის მიზეზი გახდა. სამთავროს გავლენიანი პირები ერთმანეთს მტრობდნენ, რაც უწესრიგობებს იწვევდა, გახშირდა მკვლევლობები. აფხაზეთში არსებული რთული ვითარება წებელდაზეც აისახებოდა, აფხაზებისა და წებელდელების მჭიდრო ურთიერთობებისა და ახლო ნათესაობის გამო. აფხაზეთის მთავრის მდგომარეობა, მისი ცნობით, მძიმე იყო: ფიზიკურად სრულიად დაუძღვრებული ციების შემოტევებს განიცდიდა, რაც ექიმების თქმით, მის მდგომარეობას სრულიად უიმედოს ხდიდა. იგი სიმამრის – გიორგი დადიანისა

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 641.

² *АКАК*, т. XII, #735, გვ. 856.

³ *АКАК*, т. XII, #573, გვ. 658-659.

და ცოლის, *ალექსანდრა შარვაშიძის* მზრუნველობის ქვეშ იმყოფებოდა.¹ 14 აპრილს მიხეილ შარვაშიძეს საზღვარგარეთ, გერმანიასა და საფრანგეთში სამკურნალოდ გასამგზავრებლად 6 თვით შვებულება მიეცა.² მთავრის საზღვარგარეთ სამკურნალოდ წასვლის შემდეგ, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორის ცნობით, მისი ძმები – კონსტანტინე, ალექსანდრე და მათი ნათესავი გრიგოლ შარვაშიძე უწესრიგობებს მოელოდნენ. მთავრის ძმებსა და ახლობლებს შორის კეთილგანწყობილი ურთიერთობა არ იყო, რაც კიდევ უფრო დაბავდა ვითარებას. კონსტანტინემ ითხოვა მის განკარგულებაში გადაეცათ ორი ასეული, რაზეც გიორგი ერისთავმა უარი უთხრა, თუმცა აფხაზეთის ჯარების სარდალს უბრძანა უწესრიგობების შემთხვევაში დაუყოვნებლივ მიედო ზომები და აფხაზეთის მართვა უშუალოდ თავის თავზე აედო.³

იმავე ხანებში, გიორგი ერისთავი ა. ბარიატინსკის აუწყებდა, რომ გაგრის სიმაგრის უფროსის ცნობით სოჭში მთიელები 25-მდე გალერას ამზადებდნენ, რათა აფხაზეთის სანაპიროს, გაგრასა და ბიჭვინთას შორის, თავს დასხმოდნენ.⁴ 26 მარტს დმიტრი მილიუტინმა გიორგი ერისთავს აცნობა, რომ უბიხების მხრიდან აფხაზეთზე ზღვიდან განზრახულ თავდასხმასთან დაკავშირებით სარდლობამ პრევენციული ზომები მიიღო.⁵ რაც შეეხება მოსალოდნელ უწესრიგობებს აფხაზეთში, მთავარსარდალმა გიორგი ერისთავს და აფხაზეთის ჯარების სარდალს, გენერალ-მაიორ იოსებ ყორღანოვს დაავალა მათ აღსაკვეთად სათანადო ზომები მიეღოთ.⁶ 10 აპრილს კავკასიის არმიის გენერალ-კვარტირმეისტერი, გენერალ-მაიორი *ნიკოლაი კარლგოფი* (1858-1861) გიორგი ერისთავს წერდა: მთავარსარდალმა თქვენგან შეიტყო, რომ ჯიქებში და უბიხებში მტრული განწყობა თანდათან იზრდება და აფხაზეთში ისლამი უფრო მეტ წარმატებებს აღწევს, ვიდრე ქრისტიანობა; ფსხუ კვლავ განდგა და ხელისუფლების მიერ წებელდაში აღდგენილი სახალხო სასამართლო უკვე არ არსებობს.⁷ ეს ფაქტები კავკასიის რუსულ ადმინისტრაციას მე-

¹ АКАК, т. XII, #722, გვ. 843.

² *Кавказ* (გაზეთი), #34, 1860, 6 августа.

³ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 641.

⁴ АКАК, т. XII, #722, გვ. 843.

⁵ АКАК, т. XII, #724, გვ. 845.

⁶ АКАК, т. XII, #724, გვ. 845.

⁷ АКАК, т. XII, #726, გვ. 846.

ტად ამფოთებდა. წებელდის სახალხო სასამართლომ ფუნქციონირება ჯერ კიდევ 1859 წ. 15 ივნისს შეწყვიტა. მიზეზი ის იყო, რომ 1859 წ. ივნისში თავად *სათბეი მარშანის* მოკვლის შემდეგ, წებელდის სახალხო სასამართლოს წევრებს შორის აზრი გაიყო და ისინი ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ, ამიტომ ერთად მუშაობა ვერ შეძლეს.¹

მუჰამად-ამინისა და აბაზახების დამორჩილების შემდეგ უბიხთა ზოგიერთ წარჩინებულ საგვარეულოს სურვილი გაუჩნდა, სისრულეში მოეყვანა დიდი ხნის ჩანაფიქრი: დამორჩილებოდნენ რუსეთის ხელისუფლებას იმ მიზნით, რომ მათი დახმარებით აღედგინათ თავიანთი გავლენა ხალხზე. 1859 წლის მიწურულს მათ ჩათვალეს, რომ ამ განზრახვის განხორციელების დრო დადგა და რუსეთის სარდლობასთან მოლაპარაკებები გამართეს. ამ ფაქტის შესახებ ხალხისთვისაც ცნობილი გახდა. მათ ამ წარჩინებულებს დევნა დაუწყეს და გადაწყვიტეს რუსებთან შეურიგებელი ბრძოლა ეწარმოებინათ.² ასეთ ვითარებაში, 1860 წლის გაზაფხულზე, დასავლეთ კავკასიის დაუმორჩილებელ მთის ტომებში, აფხაზეთსა და აფხაზეთის მთის თემებში, – წებელი, დალი, ფსხუ, – ხმა გავრცელდა, თითქოს რუსეთის მიერ ინგლისთან და ოსმალეთთან ურთიერთობის გაწყვეტისა და მალე ომის დაწყების შესახებ. მთიელები ფიქრობდნენ, რომ რუსეთის ჯარებს აფხაზეთის დატოვება მოუწევდათ. ახალი ომის მოლოდინში მათ გადაწყვიტეს მტკიცედ დაეცვათ თავიანთი დამოუკიდებლობა და ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირი დაამყარეს, ამასთანავე რუსეთის ჯარების წინააღმდეგ მოქმედება გაააქტიურეს. რუსეთის სარდლობისათვის ცნობილი გახდა დასავლეთ კავკასიის მთიელთა შორის ოსმალეთის ემისრებისა და ოსმალეთში გადახვეწილი წებელდელი თავადის *ეშსოუ მარშანის* მეძიებლობის შესახებ.³

ერთ-ერთმა გავლენიანმა აფხაზმა თავადმა *ყაზილბაქ მარშანიამ*, რომელიც თავის მოგვარებთან უთანხმოების გამო რამდენიმე წლის წინ მთებში გაიქცა და გააბრაგდა, რაზმი შეადგინა და თავის მტრებს თავს ესხმოდა. ახლა მან მოქმედება დაიწყო როგორც რუსეთის ხელისუფლების პოლიტიკურმა მოწინააღმდეგემ. იგი დაუკავშირდა წებელდელებსა და ფსხუელებს, რომელთაც აჯანყებისაკენ მოუწოდა. *ყაზილბაქ მარშანია* ფსხუში გამაგრდა და ზაფხულში უბიხების, ჯიქებისა და ფსხუელების რაზმით ზემო წებელდაში (დალში) შეიჭრა. აფხაზეთის ჯარების

¹ AKAK, T. XII, #735, გვ. 856.

² AKAK, T. XII, #736, გვ. 858.

³ AKAK, T. XII, #736, გვ. 858; #739, გვ. 861.

სარდალმა მრამბის სიმაგრესთან თავი მოუყარა ჯარის ნაწილებს და წებულდელი თავადები თავისთან დაიბარა.¹ რუსეთის სარდლობამ ფსხუელი თავადებიც დაიბარა და მძევლებიც მოითხოვა, მაგრამ არც ფსხუელი თავადები გამოცხადდნენ და მძევლების გამოგზავნაზეც უარი განაცხადეს. თავიანთ დაუმორჩილებლობას ისინი იმით ხსნიდნენ, რომ ყაზილბაქ მარშანია, რომელსაც ფსხუ ჰქონდა დაკავებული, მათ ამის ნებას არ აძლევდა.²

იოსებ ყორღანოვმა თავის ბანაკში, შვაკვარანში, წებელისა და დალის საქმეების მოსაგვარებლად 4 ასეულს მოუყარა თავი. მოთხოვნაზე, ფსხუელებს მძევლები გაეცათ, მან მტკიცე უარი მიიღო.³ გიორგი ერისთავმა აფხაზეთის ჯარების სარდალს, ი. ყორღანოვს უბრძანა, წებულდელ თავადებს შორის უთანხმოება აღეკვეთა, წებულდაში წესრიგი დაემყარებინა და სახალხო სასამართლოს შეკრებისათვის ხელი შეეწყო; ამასთანავე, ჰასან მარდანი აეძულებინა, რომ ფსხუელებს მძევლები გაეცათ.⁴ ფსხუსა და დალში მუამბოხეების თავმოყრის მიუხედავად, აფხაზეთში სიმშვიდე იყო, მაგრამ კავკასიის რუსული ადმინისტრაცია შიშობდა, რომ ასე შეიძლებოდა დიდხანს არ გაგრძელებულიყო. აფხაზეთში სიმშვიდის შენარჩუნება ყოველთვის წებულდაში შექმნილ ვითარებაზე იყო დამოკიდებული. აფხაზეთის მკვიდრთ ყოველთვის მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ წებულდელთან, აფხაზი თავადები წებულდაში ეძებდნენ მოკავშირეებს, რათა დასაყრდენი ჰყოლოდათ მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში და, საჭიროების შემთხვევაში, ამ მიუდგომელ მხარეში თავშესაფარი ჰქონოდათ. წებულდაში შინაფეოდალური ბრძოლებისას, მასში ძალაუვნებურად ჩართული იყვნენ აფხაზი თავადებიც, ამიტომ ხელისუფლებას კარგად ესმოდა ამ მხარის მნიშვნელობა აფხაზეთში გავლენის განმტკიცების საქმეში.⁵

წებულდაში დაპირისპირება იყო *თლაფს* და *უჩარდია მარშანიების* შტოებს შორის. აფხაზეთის ჯარების სარდალის მოთხოვნა, რომ წებულდელი თავადები მასთან დანიშნულ დროს გამოცხადებულიყვნენ, შეასრულეს მხოლოდ განსვენებული *ბათალბეი მარშანიას* მომხრეებმა, ანუ ამ საგვარეულოს თლაფსის შტომ. უჩარდიას შტომ, კერძოდ *შირინბეი*

¹ АКАК, т. XII, #736, გვ. 857.

² АКАК, т. XII, #736, გვ. 857.

³ АКАК, т. XII, т#737, გვ. 859.

⁴ АКАК, т. XII, #739, გვ. 861.

⁵ АКАК, т. XII, #736, გვ. 858; С. Смоленский Воспоминания кавказца., გვ. 158.

მარშანიამ, სხვადასხვა მიზეზით თავი შეიკავა. ბათალების მომხრეები, რომლებიც დამნაშავენი იყვნენ შირინბეის მიმართ გასროლაში და უჩარდიას შტოს ერთ-ერთი თავადის მკვლელობაში, ი. ყორღანოვთან გამოცხადდნენ და მორჩილება გამოუცხადეს. თვით მკვლელები, ბათალების ორი შვილი, გენერალ ი. ყორღანოვის მოთხოვნით, იარაღის გარეშე მოვიდა, რაც სრული მორჩილების ნიშანი იყო, რადგან მთიელთა წარმოდგენით, თავადებმა არ შეიძლება იარაღი დადონ, რადგან ეს მათი ღირსების შემლახველია. ბათალები მარშანიას მომხრეებმა პირობა დადეს, რომ შირინბეი მარშანიას მომხრეებთან მტრობას შეწყვეტდნენ. ამის შემდეგ დარჩა შირინბეისა და მისი მომხრეების შერიგებაზე დათანხმება. ამრიგად, წებულდელი თავადების დიდი ნაწილი რუსეთის ხელისუფლებას კვლავ დამორჩილდა.¹

ამავე ხანებში, ჯიქებმა და უბიხებმა ფაქტობრივად ბლოკადაში მოაქციეს გაგრა. ისინი გაგრის სიმაგრის მოპირდაპირე ქედზე იყვნენ გამაგრებული. სიმაგრის უფროსს გარნიზონი ციხიდან არ გამოჰყავდა, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდა შეშისათვის გაძლიერებული რაზმი გაეგზავნა. 13 ივლისს მთიელები სამი მხრიდან თავს დაესხნენ შემაზე გასულ რაზმს და სროლა აუტეხეს, შემდეგ ხმლები იძიშვლეს და ისე სწრაფად დაერივნენ, რომ შეშისმჭრელთა დამცველმა ასეულმა გასროლა ვერ მოასწრო. გაჩაღდა მძიმე ხელჩართული ბრძოლა, მაგრამ საბოლოოდ რუსებმა მთიელებს უკან დაახევინეს და გაფანტეს.²

წებულდის დამორჩილების შემდეგ აფხაზეთის ჯარების სარდალმა ი. ყორღანოვმა გადაწყვიტა რაზმი მდ. სოხჩისა და მდ. კელასურის ხეობებით ფსხუსკენ დაეძრა და ეს თემიც დაემორჩილებინა.³ სარდლობას ინფორმაცია ჰქონდა, რომ უბიხები, ჯიქები, ფსხუელები აპირებდნენ გაგრაზე ან ბიჭვინთაზე თავდასხმას, ამიტომ ამ სიმაგრეთა გარნიზონი გაძლიერდა. ფსხუელების დაუმორჩილებლობა და მათ მიერ ყაზილბაქ მარშანიასა და მისი მომხრეებისთვის თავშესაფრის მიცემა, კავკასიის არმიის მთავარსარდლის მოვალეობის შემსრულებლის გრიგოლ ორბელიანის აზრით, აუცილებელს ხდიდა მათ წინააღმდეგ იარაღის გამოყენებას, თუ ფსხუელები დამორჩილებაზე უარს იტყოდნენ.⁴

¹ АКАК, т. XII, #738, გვ. 860-861.

² АКАК, т. XII, #736, გვ. 858.

³ АКАК, т. XII, #739, გვ. 861; #737, გვ. 859; С. Смоленский Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу, гв. 162-164.

⁴ АКАК, т. XII, #738, гв. 861.

იოსებ ყორღანოვმა კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსს დმიტრი მილიუტინს ფსხუში ლაშქრობის აუცილებლობის შესახებ აცნობა. იგი ვარაუდობდა, რომ აფხაზეთი და წებელდა (წებელი და დალი) რუსეთის ბატონობისათვის წინააღმდეგობის გაწევას მიხეილ შარვაშიძის ჩაგონებით ცდილობდა. რათა ჩაეშალა ეს ფარული ზრახვები და ოსმალეთთან ომის შესახებ გავრცელებული ხმების უსაფუძვლობა დაემტკიცებინა, ი. ყორღანოვმა მთელი აფხაზეთისა და წებელდის თავადებს ფსხუში ლაშქრობა შესთავაზა, ამასთანავე მოაგონა მათ ფსხუელთა თავდასხმები, მათზე სისხლის აღებისაკენ მოუწოდა და დიდძალ ნადავლს შეპირდა, რაზეც სრული თანხმობა მიიღო.¹

ფსხუში რუსთა რაზმის ლაშქრობის განზრახვას იოსებ ყორღანოვი გარკვეულ დრომდე საიდუმლოდ ინახავდა. 1860 წლის ივნისში რაზმი სოხუმში შეიკრიბა. იგი შედგებოდა 6 მსროლელი და 4 სახაზო ასეულისაგან, სამთო არტილერიის, 50-მდე კაზაკისა და 3 ათასამდე აფხაზი, წებელელი და დალელი მილიციელისაგან. ივნისის ბოლოს რაზმი წებელდისაკენ გაემართა და მრამბის სიმაგრიდან ორ ვერსზე, მდ. ამტყელის ნაპირზე, სოფ. შვაკვარანში დაბანაკდა. აქ უნდა მომხდარიყო მარშანიების ორი შტოს შერიგება.² 7 აგვისტოს წებელდის რაზმი ი. ყორღანოვის მეთაურობით შვაკვარანის ბანაკიდან გავიდა და მდ. კელასურის ხეობას აუყვა, აბგიძირას სიმაგრესთან მდ. კელასურის მარჯვენა ნაპირზე გადავიდა და მთებისკენ გაემართა. რაზმი რთულ პირობებში მიიწევდა წინ კლდოვანი მთებით და 14 აგვისტოს მდ. ბზიფის სათავეს მიადწია. ასეთმა მოულოდნელმა გადასვლამ ფსხუში, ყოველგვარი წინასწარი მომზადების გარეშე, რაც შეუძლებლად ითვლებოდა, არამხოლოდ ფსხუელები, არამედ მთელი აფხაზეთი და წებელდა განაცვიფრა.³

გენერალ-მაიორ ი. ყორღანოვის ლაშქრობის პარალელურად, აფხაზეთის ოლქის მილიცია როტმისტრ კონსტანტინე შარვაშიძის მეთაურობით, გუმის ხეობით დოუს უღელტეხილისკენ გაემართა; ბზიფის ოლქის მილიცია მაიორ ალექსანდრე შარვაშიძის მეთაურობით – ბზიფის ხეობას აუყვა; აბჟუისა და წებელი-დალის მილიცია გვარდიის პოლკოვნიკ გრიგოლ შარვაშიძის მეთაურობით მდ. ამტყელისა და მდ. ჩხალთის ხეობებით ამ მდინარეების ზემო წელისკენ მიემართებოდა და დანარჩენ

¹ АКАК, т. XII, #737, გვ. 859.

² АКАК, т. XII, #737, გვ. 859; С. Смоленский Воспоминания кавказца., გვ. 158.

³ АКАК, т. XII, #737, გვ. 859; #739, გვ. 861.

რაზმებს ბზიფის სათავეებთან უნდა შეერთებოდა.¹

რადგან აფხაზეთის მთავარი სამკურნალოდ საზღვარგარეთ იმყოფებოდა, აფხაზეთა სახალხო ლაშქარი მისმა ძმებმა – ალექსანდრე და კონსტანტინე შარვაშიძეებმა შეკრიბეს. 11 აგვისტოს კონსტანტინე შარვაშიძის რაზმს შეტაკება ჰქონდა ფსხუელების რაზმთან და გაფანტა ისინი. 14 აგვისტოს ი. ყორღანოვთან მოვიდა ფსხუელების დეპუტაცია და სთხოვა, რაზმი ფსხუში არ შესულიყო, ისინი კი მძევლებს მისცემდნენ. ი. ყორღანოვმა ეს თხოვნა არ მიიღო და დეპუტაციას განუცხადა, რომ სრული მორჩილების აღიარებით მათ ფსხუში მიიღებდა. ფსხუს დამორჩილებასთან ერთად ი. ყორღანოვს განზრახული ჰქონდა სოხუმიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გასაყვანი გზის მარშრუტი შეერჩია, რისთვისაც ფსხუ მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო.²

ფსხუზე შეტევა ოთხი მხრიდან მოეწყო. 15 აგვისტოს წებელდის რაზმი ი. ყორღანოვის მეთაურობით მდ. ბზიფის მარჯვენა ნაპირზე გადავიდა და ფსხუში შევიდა; ბზიფის ოლქის მილიციამ ალექსანდრე შარვაშიძისა და გენერალ-მაიორ კაც მარღანიას მეთაურობით ამაკიას უღელტეხილი, ხოლო კონსტანტინე შარვაშიძემ აფხაზეთის ოლქის მილიციით – დოუს უღელტეხილი დაიკავა; იმავდროულად, დალისა და აბჟუის ოლქის მილიცია მდ. ჩხალთისა და მდ. ამტყელის ზემო წელით მდ. ბზიფის სათავეებში გადავიდა. იმ მიზნით, რომ ჯიქები და უბიხები ფსხუელებს არ დახმარებოდნენ, ი. ყორღანოვმა I რანგის კაპიტანს, გრევეს, წინადადება მისცა სანაპირო ზოლის კრეისირება მოეწყო, 10 აგვისტოს სოჭისა და ადღერის მიდამოები დაებობა და ისეთი შთაბეჭდილება შეექმნა, თითქოს დესანტის გადასხმას აპირებდა. ამასთანავე, ი. ყორღანოვმა, დამატებით, ფსხუში, სოფ. ჯგერდიდან, კავკასიის სახაზო 36-ე ბატალიონი გამოიძახა, რომელიც იქ საგზაო სამუშაოებზე იმყოფებოდა, და უბრძანა მდ. ამტყელის ხეობით ფსხუსკენ წასულიყო.³

15 აგვისტოს ფსხუელების დეპუტაცია კვლავ შეხვდა ი. ყორღანოვს და შეწყალება ითხოვა. აფხაზეთის ჯარების სარდალმა უსიტყვო მორჩილება მოითხოვა, წინააღმდეგ შემთხვევაში მათი საცხოვრებლების დაწვით და ნათესების განადგურებით დაიმუქრა.⁴ 16 აგვისტოს წებელ-

¹ С. Смоленский Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу, гз. 168.

² АКАК, т. XII, #739, гз. 860.

³ АКАК, т. XII, #737, гз. 859-860; #739, гз. 862; С. Смоленский Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу, гз. 165.

⁴ АКАК, т. XII, #739, гз. 862.

დის რაზმმა ფსხუს სიღრმეში წინსვლა გააგრძელა. იმავე სადამოს მაიორმა ალექსანდრე შარვაშიძემ ი. ყორღანოვს აცნობა, რომ 17 აგვისტოს ის ბანაკში ფსხუელთა დეპუტაციას და მძევლებს მოიყვანდა. მაგრამ ი. ყორღანოვისთვის ცნობილი გახდა, რომ ფსხუელები ჯიქებისა და უბიხებისაგან დახმარებას ელოდნენ, ამიტომ ღროის მოგებას ცდილობდნენ და, ამ მიზნით, მათი ნებაყოფლობით დამორჩილების თაობაზე ხმებს ავრცელებდნენ. ამიტომ 17 აგვისტოს ჯარის ნაწილები გრიბზას მაღლობებისკენ დაძრა. თუ ფსხუელები მორჩილებას არ გამოაცხადებდნენ, ჯარის ეს ნაწილი მდ. გრიბზას ხეობაში დაეშვებოდა და მათ საცხოვრებლებსა და ნათესებს გაანადგურებდა.¹

ფსხუ ბზიფის შუა წელის ქვაბულში მდებარეობს და ყოველი მხრიდან მთებით არის გარშემორტყმული. ჩრდილოეთით მას კავკასიონის მთავარი ქედი ებჯინება. ასეთი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო ფსხუ მიუვალად ითვლებოდა, მითუმეტეს მანამდე აქ რუსულ იარაღს არ შეეღწია.² თემის მიუვალობით გულმოცემული ფსხუელები თავს ესხმოდნენ აფხაზეთისა და წებელდის სოფლებს და ძარცვავდნენ, უტევდნენ რუსულ სიმაგრეებსაც, ატყვევებდნენ რუს ჯარისკაცებს.³ რუსეთის ჯარის ნაწილების მოახლოების გამო, ფსხუელები ცდილობდნენ ოჯახი და საქონელი სადმე გადაემაღათ. ისინი ტოვებდნენ თავიანთ საცხოვრებლებს; იმავდროულად, მამაკაცები ცდილობდნენ ფსხუს დაცვის ორგანიზებას – გრიბზას პოზიციის გამაგრებას. მათ დასახმარებლად მაინც მოვიდნენ ჯიქები და უბიხები, რაც ი. ყორღანოვმა 17 აგვისტოს, დილაადრიან შეიტყო. ფსხუელები და მათ დასახმარებლად მოსული აჭიფსელები, ჯიქები და უბიხები ცდილობდნენ არ დაეშვათ რუსეთის ჯარის ნაწილების გრიბზას ხეობაში შეჭრა. 17 აგვისტოს დილით ი. ყორღანოვი შეტევაზე გადავიდა, დაამარცხა მთიელთა რაზმი და მდ. ბზიფის შენაკადის გრიბზას ხეობაში შეიჭრა.⁴ იმავდროულად, სოხუმის საზღვაო სადგურის უფროსმა, კაპიტანმა გრევემ, ჯიქეთისა და უბიხეთის სანაპიროებზე ექვსდღიანი კრეისირება მოაწყო. სანაპირო აულების დაბომბვის გამო ჯიქების არიდბას ფეოდალური საგვარეულოს ქვეშევრდომები იძულებული გახდნენ თავიანთი საცხოვრებლები დაეტოვებინათ და მთე-

¹ АКАК, т. XII, #739, გვ. 862.

² АКАК, т. XII, #739, გვ. 862.

³ С. Смоленский Воспоминания кавказца. Экспедиция в Псхоу, гв. 162.

⁴ АКАК, т. XII, #739, гв. 863.

ბისტვის შეფარებინათ თავი.¹

ლამით ფსხუელებმა პოლკოვნიკ გრიგოლ შარვაშიძეს დეპუტაცია გაუგზავნეს, შეწყალება ითხოვეს და შუამდგომლობა სთხოვეს, რომ ი. ყორღანოვს მათი წარმომადგენელი ბათა მარშანი მიეღო. ი. ყორღანოვმა თანხმობა განაცხადა. იმავე ღამით ბათა მარშანი შეხვდა მას და შეწყალება ითხოვა. ი. ყორღანოვი საომარი მოქმედებების შეწყვეტას შეპირდა იმ პირობით, თუ ყველა ფსხუელი თავადი მასთან გამოცხადდებოდა. დილით, სამხედრო ექსპედიციის ბანაკში ბათა მარშანი ფსხუს ყველა თავადთან და მამასახლისთან ერთად მივიდა. მათ შეწყალება ითხოვეს, რუსეთის ხელისუფლების ერთგულების ფიცი დადეს და რუსეთის სარდლობას მძევლებიც გადასცეს. ამრიგად, ფსხუ რუსეთის ხელისუფლებას დამორჩილდა. ამის შემდეგ ი. ყორღანოვი უკან გამობრუნდა და 23 აგვისტოს შვაკვარანში ჩავიდა. ფსხუს საზღვრამდე მისი რაზმი ფსხუელების მილიციამ გამოაცილა.² 1860 წლის სექტემბერში გენერალ-ფელდმარშალმა ალექსანდრ ბარიატინსკიმ სამხედრო მინისტრს, გენერალ-ადიუტანტ ნიკოლაი სუხოზანეტს (1856-1861) აცნობა, რომ გენერალ-მაიორმა ი. ყორღანოვმა ფსხუს თემი დაიმორჩილა და ფსხუელებმა ერთგულების ფიცი დადეს.³

იმავე ხანებში, კავკასიის არმიის სარდლობაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. 1860 წლის აგვისტოში კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსი დმიტრი მილიუტინი სამხედრო მინისტრის ამხანაგად (მოადგილედ) დაინიშნა. სწორედ დ. მილიუტინის უშუალო მონაწილეობით შემუშავდა სამხედრო მოქმედებების გეგმა, რომელიც 1859 წლის აგვისტოში შამილის დატყვევებით და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის დაპყრობით დასრულდა. მოგვიანებით, 1861 წლის მაისში, დ. მილიუტინი სამხედრო მინისტრის მოვალეობის შემსრულებლად დაინიშნა, ხოლო ნოემბერში – ამ თანამდებობაზე დაამტკიცეს.

კავკასიის არმიის მთავარსარდალი ა. ბარიატინსკი 1859 წლიდან ავადმყოფობდა. ავადმყოფობის გამო კავკასიის დატოვების დროს მას გენერალ-ლეიტენანტი გრიგოლ ორბელიანი ცვლიდა ხოლმე. 1861 წ. მარტის დასაწყისში მისმა ავადმყოფობამ საშიში ხასიათი მიიღო. პოდაგრის გამო მარცხენა ფეხი სრულიად უსიცოცხლო გაუხდა და ხმობა დაიწყო. მძიმე მდგომარეობა მის შინაგან ორგანოებზეც აისახა. უძილო-

¹ АКАК, т. XII, #739, გვ. 865.

² АКАК, т. XII, #739, გვ. 864-865.

³ АКАК, т. XII, #740, გვ. 866.

ბამ ის ძალიან დაასუსტა, ამასთანავე საშინლად გახდა. მან სამკურნალოდ გერმანიაში წასვლა გადაწყვიტა და 4 აპრილს ტფილისიდან ფოთში გაემგზავრა. მთავარსარდალი ქუთაისში ათ დღეს დარჩა, სადაც მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული ცვლილებები განახორციელა. ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორად გიორგი ერისთავის ნაცვლად ერევნის გუბერნატორი, გენერალ-მაიორი ნიკოლაი კოლიუბაკინი დანიშნა; აფხაზეთის ჯარების სარდლად, გენერალ-მაიორ ი. ყორდანოვის ნაცვლად – პოლკოვნიკი ჰავლე შატილოვი. 14 აპრილს ა. ბარიატინსკი ფოთში გაემგზავრა, იქიდან კი გემით „ფსუზუაჟ“ კონსტანტინოპოლში ჩავიდა, საიდანაც ტრიესტისა და ვენის გავლით დრეზდენში ჩავიდა, სადაც მკურნალობა დაიწყო. ა. ბარიატინსკისთან ერთად საზღვარგარეთ გაემგზავრა ელისაბედ (ლიზა) ორბელიანი, მისი ერთ-ერთი ადოუტანტის ვლადიმირ დავიდოვის მეუღლე.¹ ელისაბედ ორბელიანი თავის მეუღლეს გამორდა, რის შემდეგ – 1863 წლის ოქტომბერში, ალექსანდრ ბარიატინსკი მასზე დაქორწინდა. კავკასიის არმიის მთავარსარდლისა და კავკასიის მეფისნაცვლის მოვალეობის შესრულება დროებით გენერალ-ადიუტანტ გრიგოლ ორბელიანს დაეკისრა, თუმცა კავკასიის მართვაში ყოველი ცვლილება ა. ბარიატინსკის სურვილით ხორციელდებოდა.²

კავკასიის რუსული ადმინისტრაცია დიდ ყურადღებას აქცევდა აფხაზეთის ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზის გაყვანას. ქუთაისის ყოფილი გენერალ-გუბერნატორი გიორგი ერისთავი ფიქრობდა ამ გზის გაყვანას სოხუმიდან დოუს უღელტეხილით ფსხუში, იქიდან – ახბირცის უღელტეხილით მდ. დიდი ლაბის ხეობაში. 1861 წლის გაზაფხულზე ამ გზის გაყვანა ქუთაისის ახალ გენერალ-გუბერნატორს, გენერალ-მაიორ ნიკოლაი კოლიუბაკინს (1861-1863) დაევალა. ივნისში ის აფხაზეთში ჩავიდა, რათა პირადად ჩადგომოდა რაზმს, რომელსაც ფსხუში გზა უნდა გაეყვანა. იმავდროულად, მან საჭიროდ ჩათვალა წინასწარ აფხაზეთსა და მეზობელ თემებში არსებულ ვითარებას გაცნობოდა.³ მან გაარკვია, რომ შინაფეოდალური ბრძოლების გამო ამ მხარეში მძიმე ვითარება იყო შექმნილი. რაც შეეხება უბიხებსა და ჯიქებს, ისინი მერყეობდნენ, მიედოთ რუსეთის მფარველობა თუ არა – ერთი მხრივ,

¹ **Д. А. Милютин.** Воспоминания, 1860-1862. Под редакцией доктора исторических наук, профессора **Л. Г. Захаровой.** Москва, Издательство РИО Российский Архив, 1999, гз. 123-124.

² **Д. А. Милютин,** Воспоминания., гз. 125.

³ АКАК, т. XII, #590, гз. 677; *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, гз. 642.

რუსული იარაღის ძლიერების, მეორე მხრივ კავკასიაში რუსების ბატონობის ამკარა თუ ფარული მოწინააღმდეგეების მცდელობების გამო.¹

1861 წლის ივნისში სოხუმ-კალეში ბზიფის რაზმი შეიკრიბა. შეკრების მიზანი სოხუმიდან კავკასიონის მთავარ ქედამდე გზის გაყვანა იყო. ყუბანის ოლქის მხრიდანაც, ამ გზასთან შესაერთებლად, განზრახული იყო გზის გაყვანა იქ განლაგებული ჯარების მიერ. გზის მიმართულებად არჩეულ იქნა სოხუმ-კალედან გუმისთის ხეობით დოუს უღელტეხილამდე მონაკვეთი. 18 ივნისს რაზმი სოხუმ-კალედან გავიდა.² ფსხუსკენ მსვლელობისას ნ. კოლიუბაკინმა ინფორმაცია მიიღო, რომ ფსხუელების ერთმა ნაწილმა, კავკასიელ მთიელებთან და აფხაზებთან ერთად, რუსთა რაზმზე თავდასხმის მიზნით, დოუს უღელტეხილი გადმოლახა. 30 ივნისს მთიელები მართლაც თავს დაესხნენ რაზმს. აფხაზური მოსახლეობაც მტრულად იყო განწყობილი. რაზმის მსვლელობის მარშრუტზე წყალი არასაკმარისი იყო, ხოლო ჭები განზრახ ამოვსებული. მოწინააღმდეგეს ამკარად ურთიერთობა ჰქონდა აფხაზურ სოფლებთან. ბანაკში მყოფი აფხაზები დარწმუნებით აღნიშნავდნენ, თუმცა საიდუმლოდ, რომ სროლებში მონაწილენი მეტწილად აფხაზები იყვნენ. არ შეიძლებოდა არცერთი ადგილობრივი თარჯიმნის ან მოენის ნდობა. ასეთმა მოულოდნელმა წინააღმდეგობამ ექსპედიციის ხასიათი შეცვალა. საგზაო სამუშაოების ნაცვლად ჯარის გამოყენება თავდაცვისთვის გახდა საჭირო. ამიტომ რამდენიმე თავდასხმისა და ორმხრივი სროლების შემდეგ, ნ. კოლიუბაკინმა გზის გაგრძელება შეუძლებლად ჩათვალა და უკან გაბრუნდა.³ გუმისთის ხეობაში მცხოვრებმა აფხაზებმა როდესაც რუსების უკანდახევის შესახებ გაიგეს, ოჯახები უსაფრთხო ადგილებში გახიზნეს და მათზე თავდასხმას შეეცადნენ, მაგრამ ნ. კოლიუბაკინის მუქარამ, რომ მათ სოფლებს გადაწვავდა, მათზე იმოქმედა და რაზმი სოხუმში მშვიდობიანად დაბრუნდა.⁴

1861 წლის სექტემბერში კავკასიაში იმპერატორი ალექსანდრე II (1855-1881) ჩამოვიდა. 11 სექტემბერს ის ყირიმიდან ტამანში ჩავიდა. ნავსადგურში მას დახვდნენ კავკასიის არმიის მთავარსარდლისა და მეფისნაცვლის მოვალეობის შემსრულებელი, გენერალ-ადიუტანტი გრი-

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 642-643.

² **Смоленский С.** Воспоминания кавказца. Бзибский отряд в 1861 году, Военный сборник, 1874, №5, გვ. 393-394.

³ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 643.

⁴ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 644.

გოლ ორბელიანი; ყუბანის ოლქის ჯარების სარდალი, გენერალ-ადიუტანტი *ნიკოლაი ევდოკიმოვი*; კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსი, გენერალ-ადიუტანტი *ალექსანდრ კარცოვი* და სხვები. იმპერატორმა დაათვალიერა ყუბანის ოლქი, ჯარები, შეხვდა ამ მხარის ახალმოსახლეებს – კაზაკებს, დაათვალიერა კაზაკთა დასახლებები, გაესაუბრა ახალმოსახლეებს, გამოჰკითხა მათ ყოფაზე, გაამხნევა ისინი, მოუწოდა თავდადებით ემრომათ, რისი მეშვეობითაც ეს მტრული მხარე არამარტო დაპყრობილი იქნებოდა, არამედ „ნამდვილი რუსული მხარე განდებოდა“. 21 სექტემბერს იმპერატორი კონსტანტინოვსკის სიმაგრეში ჩავიდა, რომელიც ყოფილი ნოვოროსიისკის სიმაგრის ნანგრევებზე აიგო. აქ მას ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორი *ნიკოლაი კოლიუბაკინი* დახვდა. საღამოს, იმპერატორი გემში „ტიგრი“ ჩაჯდა და სოხუმში გაემგზავრა.¹ შემდეგ, გრიგოლ ორბელიანი ერთ კერძო წერილში წერდა: „ზღვა შავი, შუპოვარი, ცათამლის ზვირთების მსროლელი, დამშვიდდა, დაწყნარდა, თავმოდრეკით, სახეგაკრიალებით, შედგა რა მის ქედზედ შვიდის იყლიმის მპყრობელი“.²

22 სექტემბერს სოხუმის რეიდზე დადგა გემი „ტიგრი“. იმპერატორი რამდენიმე საათით სოხუმში გადმოვიდა და დაათვალიერა ქალაქი, სახაზო ბატალიონები, ყაზარმები, ჰოსპიტალი. აქ მას აფხაზეთის მთავარი, გენერალ-ადიუტანტი მიხეილ შარვაშიძე წარუდგა.³ შემდეგ, გრიგოლ ორბელიანი ა. ბარიატინსკისადმი გაგზავნილ წერილში წერდა: „აქვე წარუდგა მას ყველაზე პატივცემულის მაცხოვრებლებით ავადმყოფი, უძლური, ჯოხზედ მოკუხული მფლობელი აბხაზეთისა. ხელმწიფემ მოწყალედ მიიღო იგი“.⁴ იმპერატორს მიხეილ შარვაშიძემ სამკურნალოდ საზღვარგარეთ გაშვება სთხოვა, რაზეც თანხმობა მიიღო. იმპერატორის ბრძანებით, ოქტომბერში მიხეილ შარვაშიძეს ექვსი თვით საზღვარგარეთ წასასვლელად შვებულება მიეცა.⁵

სოხუმში ყოფნისას, იმპერატორმა აფხაზეთის ჩრდილოეთ კავკა-

¹ *Кавказ* (გაზეთი), №78, 1861, 5 октября; *Кавказ* (გაზეთი), №81, 1861, 15 октября.

² XIX-XX საუკუნეების ქართველ მწერალთა ეპისტოლური მემკვიდრეობა, ტ. VII. გრიგოლ ორბელიანი (ნაწილი VI). ტომის რედაქტორები: **ქეთევან გიგაშვილი, მათა ნინიძე**. თბილისი, გამომცემლობა „ჯეოპრინტი“, 2017, გვ. 112.

³ *Кавказ* (გაზეთი), №78, 1861, 5 октября.

⁴ XIX-XX საუკუნეების ქართველ მწერალთა ეპისტოლური მემკვიდრეობა, ტ. VII. გრიგოლ ორბელიანი (ნაწილი VI), გვ. 108-109.

⁵ *Кавказ* (გაზეთი), №93, 1861 г., 26 ноября.

სიასთან დამაკავშირებელი გზის გაყვანა ფსხუს გავლით მიხეილ შარვაშიძეს პირადად დაავალა. სამუშაოები 1862 წლის გაზაფხულზე უნდა დაწყებულიყო.¹ რადგან აფხაზეთის მთავარი სამკურნალოდ საზღვარგარეთ გამგზავრებას აპირებდა, კავკასიის არმიის მთავარსარდალი შეუთანხმდა მას გამგზავრების დროისა და ექსპედიციის მოწყობის თაობაზე, და შეპირდა, რომ მას გადაეცემოდა ყველა საშუალება და ჯარი, რომელიც ქუთაისის საგენერალგუბერნატოროში იყო, რისთვისაც მთავარი ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს უნდა შეთანხმებოდა.² გენერალ-ლეიტენანტი ნ. კოლიუბაკინი არ დაელოდა მიხეილ შარვაშიძის შეტყობინებას და აცნობა, რომ მის განკარგულებაში გადადიოდა 6 ბატალიონი და 4 ქვემეხი, ე. ი. ჯარის ყველა ნაწილი, რომელიც ამ მხარეში იმყოფებოდა, გარდა გარნიზონებისა.³

გრიგოლ ორბელიანმა აფხაზეთის მთავარს დაავალა კომისიის დახმარებით გზის მიმართულება აერჩია. ამ კომისიაში უნდა შესულიყო 3-4 ოფიცერი, რომლებიც სავარაუდო მარშრუტს დაათვალიერებდნენ და გადაწყვეტდნენ, შესაძლებელი იყო თუ არა აფხაზეთიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გზის გაყვანა. 1861 წელს დიდი და პატარა ლაბის სათავეებიდან აბაზური თემების ოსმალეთში გადასახლების შემდეგ ყუბანის ოლქის სარდლობამ ეს ადგილები კავკასიონის მთავარი ქედის უღელტეხილებამდე დაათვალიერა. გრიგოლ ორბელიანმა *ნიკოლაი ევდოკიმოვს* დაავალა გაერკვია, ამ ხეობების გავლით შესაძლებელი იქნებოდა თუ არა ფსხუსა და აჭიფსის თემების დამორჩილება და სოხუმისკენ გზის გაყვანა.⁴ მაგრამ, სულ მალე, კავკასიის არმიის მთავარსარდალს – გრიგოლ ორბელიანს მიხეილ შარვაშიძემ აცნობა, რომ სამკურნალოდ საზღვარგარეთ წასვლა გადაწყვიტა. ამის გამო, გრ. ორბელიანმა ჩათვალა, რომ გზის გაყვანა მალე ვერ მოხდებოდა. აფხაზეთის მთავარმა გრიგოლ ორბელიანს ასევე აცნობა მეუღლის გარდაცვალების ამბავი, რამაც მისი ჯანმრთელობის მდგომარეობა უფრო შეარყია, თუმცა იმპერატორის დავალების შესასრულებლად საზღვარგარეთ გამგზავრება გადადო.

მიხეილ შარვაშიძის მეუღლე ალექსანდრა გიორგის ასული დადიანი აფხაზეთის მთავრის სახსრებით აღდგენილ მოქვის ტაძარში დაკრძა-

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 644.

² *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 644-645.

³ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 645.

⁴ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 678.

ლეს. მთავრის საზღვარგარეთ გამგზავრებაც ჩაიშალა. იმპერატორის დავალებაც ვერ განხორციელდა, რაშიც მიხეილ შარვაშიძის ავადმყოფობის გარდა ადგილობრივ რუსულ ადმინისტრაციასთან, კერძოდ ნ. კოლიუბაკინთან უთანხმოებამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა.¹ იმავდროულად, 1861 წლის შემოდგომაზე მღელვარება დაიწყო დალში, რომელსაც ბათალბეი მარშანიას შვილები მეთაურობდნენ. ადგილობრივი რუსული ადმინისტრაცია შეეცადა მშვიდობიანად მოეგვარებინა საქმე, მაგრამ უშედეგოდ.²

1862 წ. 15 იანვარს სამხედრო მინისტრმა დმიტრი მილიუტინმა კავკასიის არმიის მთავარსარდალს გრიგოლ ორბელიანს აუწყა, რომ იმპერატორი დიდ ყურადღებას აქცევდა სოხუმიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში გზის გაყვანის საქმეს და კმაყოფილი იყო, რომ ამ მიმართულებით პირველი ნაბიჯები გადაიდგა. დ. მილიუტინის აზრით, თუ რეკონოსცირებით დადასტურდებოდა, რომ ამ გზის გაყვანა შესაძლებელი იყო, მაშინ ორივე მხრიდან – აფხაზეთიდან და ყუბანის ოლქიდან, – სამუშაოების წარმოება იქნებოდა საჭირო.³ გაზაფხულზე იმპერატორი დათანხმდა აფხაზეთის მთავრის მეთაურობით განზრახული ექსპედიცია ფსხუში გადაედოთ და სოხუმიდან კავკასიონის ქედისაკენ ადგილმდებარეობის დაწვრილებითი რეკონოსცირებით დაკმაყოფილებულიყვნენ. მიხეილ შარვაშიძემ მზადყოფნა გამოთქვა ამ მიზნით შექმნილ კომისიას დახმარებოდა.⁴ რადგან აფხაზეთის მთავარი სამკურნალოდ საზღვარგარეთ აპირებდა წასვლას, გრიგოლ ორბელიანმა კავკასიის არმიის მთავარი შტაბის უფროსს, გენერალ-მაიორ ალექსანდრ კარცოვს დაავალა მთავრის არყოფნის დროს აფხაზეთის მართვის თაობაზე მისი შეხედულებები ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორ ნ. კოლიუბაკინისთვის მიეწოდებინა.⁵

აფხაზეთის მთავარმა, რომელიც სტამბოლში აპირებდა გამგზავრებას ორი თვით, მასზე დაკისრებული ამოცანის შესასრულებლად მოითხოვა მისთვის გამოეყოთ სრულად დაკომპლექტებული 8 ბატალიონი, ათასი მილიციელი, გამნადმველთა ასეული, ერთი ბატარეა და 50 კაზაკი. კავკასიის არმიის სარდლობამ შეუძლებლად ჩათვალა მთავრის ამ მოთხოვნის დაკმაყოფილება. აფხაზეთის მთავრის დარწმუნების მიზ-

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 644-645.

² *АКАК*, т. XII, #591, გვ. 687.

³ *АКАК*, т. XII, #591, გვ. 679.

⁴ *АКАК*, т. XII, #864, გვ. 939.

⁵ *АКАК*, т. XII, #864, გვ. 939

ნით, რომ მას გადაჭარბებული მოთხოვნები ჰქონდა, ამასთან მას პირადი კონტაქტი დაემყარებინა ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორთან, მიხეილ შარვაშიძესთან კავკასიის არმიის გენერალ-კვარტირმეისტერი, გენერალ-მაიორი *ჰაველ ზოტოვი* გაიგზავნა. მაგრამ ამ უკანასკნელის მცდელობამ შედეგი ვერ გამოიღო, აფხაზეთის მთავარი იმავე რაოდენობის ჯარს მოითხოვდა, ხოლო ნ. კოლიუბაკინის მიმართ არაკეთილგანწყობას ამკარად გამოხატავდა.¹ ამის გამო 1862 წლის გაზაფხულზე განზრახული ექსპედიციის მოწყობაზე უარი ითქვა და გადაწყდა შემოფარგლულიყვნენ, სოხუმიდან ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ ფსხუს გავლით მთის გზების რეკონსტრუქციით და ამ მიზნით კომისია გამოეყოთ. ეს კომისია მთავრის მფარველობით იმუშავებდა და კავკასიონის მთავარ ქელზეც გადავიდოდა.²

1862 წლის ივნისში გენერალ-მაიორი ნ. კოლიუბაკინი რეგულარული ჯარის ნაწილებითა და აფხაზეთის მილიციით, არტილერიის თანხლებით, დოუს უღელტეხილისკენ დაიძრა, თან, მეტად რთულ ბუნებრივ პირობებში გზა გაჰყავდა. ამ ფაქტმა ფსხუელები შეაშფოთა. მათ უბიხებთან ერთად ათასკაციანი რაზმი შეადგინეს და ივნისის ბოლოს ნ. კოლიუბაკინის რაზმს, რომელიც სოხუმიდან 25 ვერსზე იდგა, ფაქტობრივად ალყა შემოარტყეს. 30 ივნისიდან ისინი ყოველდღე თავს ესხმოდნენ ნ. კოლიუბაკინის რაზმს. მიმდებარე აფხაზური სოფლებიც მთელვარებამ მოიცვა. ნ. კოლიუბაკინმა ჩათვალა, რომ შემდგომი წინსვლით ჯარს ხიფათი შეექმნებოდა, ამიტომ 7 ივლისს ლაშქრობა შეწყვიტა და სოხუმში დაბრუნდა.³ ამრიგად, ადგილობრივი მოსახლეობის მხრიდან შეიარაღებული წინააღმდეგობის გამო, ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორმა ნ. კოლიუბაკინმა დავალების შესრულება შეუძლებლად ჩათვალა.⁴

1862 წლის ზაფხულში კავკასიის არმიის სარდლობას განზრახული არ ჰქონდა მთიელების წინააღმდეგ შეტევითი მოქმედებების წარმოება აფხაზეთიდან და მთავარსარდლის მოვალეობის შემსრულებელმა გრიგოლ ორბელიანმა ბრძანება გასცა დაწვრილებით გამოეკვლიათ სოხუმიდან ფსხუს გავლით ჩრდილოეთ კავკასიაში შეიძლებოდა თუ არა გზის გაყვანა. ამ მიზნით, გრიგოლ ორბელიანის განკარგულებით, გამოცდილი ოფიცრების შემადგენლობით შეიქმნა კომისია, რომელსაც აფხაზე-

¹ *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 645.

² *Документы по истории Грузии*, т. I, ч. I, გვ. 646.

³ *АКАК*, т. XII, #591, გვ. 686-687.

⁴ *АКАК*, т. XII, #590, გვ. 677.

თის მთავარმა დამცველი რაზმი გააყოლა მაიორ ჰასან მარღანიას მეთაურობით. ივლისის დასაწყისში კომისიამ, რომელსაც გენშტაბის კაპიტანი ბარახოვიჩი ხელმძღვანელობდა, დოუს უღელტეხილი გადალახა და 9 ივლისს ფსხუში გადავიდა. სწორედ ამ დროს, 3 ათასამდე აჭიფსელი, რუსეთის ჯარის ნაწილების მიერ სტანიცა ჰსემენსკაიასთან უკუგდებულნი, ყუბანის ოლქიდან ფსხუს გავლით შინ ბრუნდებოდა, თან მოჰყავდათ 200-მდე მოკლული და დაჭრილი. კომისიის წევრები აშკარა საფრთხის წინაშე აღმოჩნდნენ და ჰასან მარღანიას რჩევით, რამდენიმე დღის განმავლობაში სოფლებიდან მოშორებით, მთებში იმალებოდნენ.

ფსხუდან ახბირცის უღელტეხილისაკენ წასვლა შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან ამ მიმართულებით ყველგან აჭიფსელები იყვნენ, ამიტომ როცა კომისიამ კავკასიონის მთავარ ქედს მიაღწია, აღმოსავლეთით – ცაგერკერის უღელტეხილისკენ გადაუხვია და ჩრდილოეთ კავკასიაში გადავიდა. აღმოჩნდა, რომ სოხუმიდან დოუს უღელტეხილით ფსხუში, და შემდეგ ჩრდილოეთ კავკასიისკენ გზის გაყვანა, ჩრდილოეთ კავკასიასთან დაკავშირების, აგრეთვე აჭიფსისა და უბიხების წინააღმდეგ საომარი მოქმედებების წარმოების თვალსაზრისით, შეუძლებელი იყო; სოხუმიდან ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზის გაყვანა უმჯობესი იქნებოდა წებელდიდან მარუხის უღელტეხილით, რომელიც თოვლისაგან 4-5 თვის განმავლობაში თავისუფალია, მაშინ როცა ცაგერკერისა და ახბირცის უღელტეხილები მხოლოდ 2,5 თვის განმავლობაში, და თან ზვავსაშიშია.¹ კომისიის მასალები გრიგოლ ორბელიანმა 1862 წ. 14 აგვისტოს სამხედრო მინისტრს დ. მილიუტინს გააცნო. მან, ასევე, გამოთქვა მოსაზრება, რომ აჭიფსისა და უბიხების წინააღმდეგ საომარი მოქმედებებისთვის უმჯობესი იქნებოდა რომელიმე ზღვისპირა პუნქტის არჩევა ან ჩრდილოეთ კავკასიიდან შეტევა.²

1862 წ. 1 ნოემბრიდან 1863 წ. 1 ნოემბრამდე ქუთაისის საგენერალ-გუბერნატოროში განზრახული იყო: სოხუმის, წებელდის, გაგრის სიმაგრეების სამშენებლო სამუშაოების გაგრძელება; სოხუმის სამხედრო გზაზე კაზაკთა საგუშაგოების ასაგებად სამუშაოების გაგრძელება და გაგრის სიმაგრიდან მდ. ენგურამდე საკორდონო საგუშაგოების მოწყობა; 1863 წლის გაზაფხულისათვის ერთი ან ორი რაზმის შედგენა, რომელიც გარემოებათა შესაბამისად გამოყენებული იქნებოდა მხარის დასაცავად ან

¹ АКАК, т. XII, #888, გვ. 1009; Кавказский календарь на 1866 год, გვ. 42.

² АКАК, т. XII, #888, გვ. 1009.

მთიელების წინააღმდეგ შეტევითი მოქმედებებისათვის.¹

დალში წესრიგის აღდგენის მიზნით, 1863 წლის გაზაფხულზე, აფხაზეთის ჯარების სარდალმა, გენერალ-მაიორმა პაველ შატილოვმა ლაშქრობა მოაწყო მდ. კოდორის სათავეებისკენ, სადაც თავს აფარებდნენ მუამბოხე დალელები, 1861 წლის შემოდგომაზე დაწყებული მღელვარების მეთაურები და მხარდამჭერები. 21 მარტს წებელდის სიმაგრესთან პ. შატილოვმა თავი მოუყარა რაზმს, რომელიც შედგებოდა ქვეითთა 7 ასეულისა და მილიციის ნაწილისაგან. მრამბიდან დალში ორი გზა მიემართებოდა – ერთი კოდორის ხეობით, ფსკალის გავლით, კლდოვანი მთების კალთებით ბაგადის ხიდამდე, სადაც დაკიდული კლდეებით ვიწროებში ჩამჯდარი მდინარე თითქოს დალის კარიბჭეს ქმნიდა; მეორე გზა მიემართებოდა ჯერგალის ციცაბო ქედის გავლით პირდაპირ დალის ცენტრში, სოფ. ლათაში. პ. შატილოვისთვის ცნობილი გახდა, რომ მარშანიებმა თავიანთი რაზმით პოზიციები ბაგადასთან დაიკავეს, ამიტომ მან მეორე გზა აირჩია. 23 მარტს პ. შატილოვის მეთაურობით რაზმი წებელდის სიმაგრიდან გავიდა. დალელებმა ბაგადის ხიდი გაანადგურეს და ჯერგალის მთისკენ გაემართნენ.

პ. შატილოვმა ამით ისარგებლა და ბაგადისკენ გააგზავნა ჯარის ნაწილი, რომელმაც სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ეს ადგილი უბრძოლველად დაიკავა; 24 მარტის საღამოს ლათა დაიკავა და დალელთა სურსათის მარაგი – სიმინდი, ღომი, თივა გაანადგურა. მარშანიებმა ვერ მოახერხეს რუსთა რაზმის შეჩერება ჯერგალის მთაზე და უკან დაიხიეს. მათ ფსხუდან და აჭიფისიდან გადმოსულები შეუერთდნენ. მთიელთა წინააღმდეგ გაიგზავნა ჯარი, რომელსაც მათ შეუპოვარი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მაგრამ დამარცხდნენ და გაიფანტნენ. პ. შატილოვის ბრძანებით 25-27 მარტს დალის მცხოვრებნი წებელში გადაასახლეს, ამის შემდეგ, 29 მარტს, რაზმი წებელში დაბრუნდა.² გრძელდებოდა სამუშაოები სოხუმის, გაგრის, წებელდის სიმაგრეების მშენებლობის დასამთავრებლად, ყაზარმების მშენებლობა ჯარების დისლოკაციის ადგილებში, სოხუმის საზღვაო სადგურის დასამთავრებლად და სოხუმის სამხედრო გზაზე კაზაკთა საგუშაგოების მოსაწყობად, სოხუმის სამხედრო გზისა და წებელდის გზის გაყვანა.³

ამდენად, ყირიმის ომის დამთავრების შემდეგ, რუსეთის იმპერიას

¹ АКАК, т. XII, #591, გვ. 680-681.

² АКАК, т. XII, #591, გვ. 687.

³ АКАК, т. XII, #591, გვ. 691.

თითქმის თავიდან მოუხდა აფხაზეთის დაპყრობა. სანაპირო ზოლში ისევ ჩაღნენ რუსეთის ჯარის ნაწილები. აფხაზეთის მთიანი მხარეების – წებელის, დალის, ფსხუს, – დამორჩილების მიზნით, სამხედრო ექსპედიციები მოეწყო. რუსეთის იმპერიამ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის – ჩეჩნეთ-დაღესტნის დაპყრობის შემდეგ დასავლეთ კავკასიას მეტი ძალებით შეუტია. ასეთ ვითარებაში, იმპერატორის 1862 წ. 6 დეკემბრის ბრძანებულებით, კავკასიის არმიის მთავარსარდალი და მეფისნაცვალ კავკასიაში, გენერალ-ფელდმარშალი, გენერალ-ადიუტანტი ალექსანდრ ბარიატინსკი მისივე თხოვნის თანახმად, ჯანმრთელობის მდგომარეობის გამო, კავკასიიდან გაიწვიეს. კავკასიის არმიის მთავარსარდალად და მეფისნაცვლად კავკასიაში იმპერატორის უმცროსი ძმა, დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვი დაინიშნა.¹ მიხეილ რომანოვს წილად ხვდა მისი წინამორბედების მიერ დაწყებული საქმე დაესრულებინა, რუსეთ-კავკასიის საუკუნოვანი ომის (1763-1864) გამარჯვების დაფნის გვირგვინი მიეღო და აფხაზეთში რუსეთის იმპერიის კოლონიური მფლობელობა განემტკიცებინა.

BEZHAN KHORAVA

**STRENGTHENING OF COLONIAL GOVERNMENT OF THE RUSSIAN
EMPIRE IN ABKHAZIA AFTER CRIMEAN WAR (1856-1862)**

Summary

In the second part of the 50ies of the XIX century the main concern of the Government of the Russian Empire was to quickly gain victory in the Caucasian War. Russia needed this victory, first of all for using up enormous resources by the war and, second, in order to restore compromised authority in Europe after defeat in the Crimean War (1853-1856).

¹ АКАК, т. XII, #593, გვ. 691.

In 1856 Aleksander Baryatinsky was appointed as Commander-in-chief of the Caucasian Corps and Governor of the Caucasus. The reorganization of the management of Caucasus Corps has been implemented. The Caucasus Corps has been strengthened and transformed into an Caucasian army.

In fact, Russia had almost to conquer Abkhazia again. The Russian military troops were dislocated in the coastline. Military expeditions were sent in order to subordinate Abkhazian mountainous regions – Tsebeli, Dali, Pskhu. In 1859 the Russian Empire conquered North-East Caucasia – Chechnya-Dagestan and then attacked the Western Caucasus with more forces. In December 1862 the Commander-in-chief of the Caucasian army and Governor of the Caucasus A. Baryatinsky was relieved of his post in Caucasus at his own request due to health conditions. The younger brother of the Emperor, Grand Duke Michael Romanov was appointed as Commander-in-chief of the Caucasian army and Governor of the Caucasus. The latter had to finish the work that his predecessors had started. He was awarded with laurel wreath after Russian-Caucasian Centennial War (1763-1864) and strengthened colonial possession of the Russian Empire in Abkhazia.